

Л.Р. УСМОНОВА
МАРКАЗИЙ ОСИЁ
МИНИАТЮРА САНЪАТИНИНГ
ВОРИСИЙЛИГИ ЭСТЕТИКАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ ТИББИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

УСМОНОВА ЛАЙЛО РАХМАТУЛЛАЕВНА

Марказий Осиё мишиатюра
санъатининг ворисийлиги
эстетикаси

Монография

4
7
7
а
11
11
11
54
83
83
07
28
132

УЎК 75.056(093)(58)

КБК 85.14г(54)

У 73

Усмонова Лайло Рахматуллаевна
Марказий Оснё миниатюра санъатининг ворисийлиги эстетикаси [Матн]
/ Л.Р. Усмонова .- Самарқанд: Samarqand, 2023. -140 б.

Муаллиф

Лайло УСМОНОВА - фалсафа фанлари доктори (PhD)

Масъул муҳаррир

Гули МАХМУДОВА - фалсафа фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Рашид МАРДОНОВ - фалсафа фанлари номзоди, доцент

Азиза МАХМУДОВА - фалсафа фанлари доктори (PhD), доцент

Монографияда миниатюра санъати тушунчаси моҳияти, унинг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари, Марказий Оснё миниатюра санъатининг романтик дунёкараш муаммолари ва эстетик тамойиллари, Самарқанд, Ҳирот, Тошкент ва Бухоро миниатюра мактабларининг ворисийлик контекстида умумий ва алоҳидалик жиҳатлари, миниатюра санъатининг ижтимоий, ғоявий негизлари, шунингдек, санъат асарларида анъанавий ва замонавий бадий усуллари, Марказий Оснё миниатюра санъатида образ фалсафаси ҳамда Замонавий бадий маданият таракқиётида миниатюра санъатининг ўрни таҳлил этилган.

Монография файласуф олимлар, тадқиқотчилар ва олий таълим муассасалари талабалари учун мўлжалланган.

ISBN 978-9943-8783-8-9

© Л.Р. Усмонова, 2023

© Samarqand, 2023

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНИАТЮРА САНЪАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ФАЛСАФИЙ-ЭСТЕТИК ГЕНЕЗИСИ	7
Миниатюра санъатининг тушунчаси ва моҳияти	7
Марказий Осие миниатюра санъатининг романтик дунёкараш муаммолари ва эстетик тамойиллари	21
II БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНИАТЮРА САНЪАТИДА ВОРИСИЙЛИК АНЪАНАЛАРИ ВА МАКТАБЛАРИ	41
Самарканд, Ҳирот, Тошкент - Бухоро миниатюра мактабларининг ворисийлик контекстида умумий ва алоҳидалик анъаналари	41
Миниатюра санъатининг ижтимоий, ғоявий негизлари ва санъат, адабиёт асарларида анъанавий ва замонавий бадний усуллари	64
III БОБ. ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕКИСТОН САНЪАТИДА МИНИАТЮРА ЭСТЕТИКАСИНИНГ БОҚИЙ ВА УМУМФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ	83
Марказий Осие миниатюра санъатида тасвир фалсафаси	83
Замонавий бадний маданият тараккиётида миниатюра санъатининг ўрни	107
ХУЛОСА	128
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	132

КИРИШ

Бугунги кунда рўй бераётган глобаллашув жараёнлари ва ахборот асри кўп жихатдан жамиятда инновацион ғояларнинг ривожланиши ва модернизация жараёнларининг жадаллашувига олиб келмоқда. Шу каторда бу давр янгилиниш, туб ўзгаришлар ва янги тараккий этаётган бурилиш даври ҳам бўлмоқда.

Тарихан маълумки, Эстетика фани умумбашарий кадриятлар билан ҳам боғлиқ. Замонлар тарихи, тарих ҳақиқати шундан далолат берадики, одамзод дунёни билишга, табиатни ва жамиятни инсонийлаштиришга ният қилган даврдан бўён умумбашарий кадриятларга нисбатан ворислик туйғусини ҳам ҳис қилган. Ҳалқ, элат, миллат ва, авваломбор, инсон учун зарур бўлган ҳар қандай кадрият маънавий эҳтиёжга айланган. Умумбашарий кадриятларни асраб-авайлаш, ўзлаштириш ва ривожлантириш миллий кадриятлар ривожини таъминлаган. Миллий кадриятларга хурмат ва эътибор эса умумбашарий кадриятларни бойитилишига олиб келган.

Файласуф олим Т.Маҳмудов ўзбек рассоми А.Абдуллаевнинг “Жаҳда прекрасного” (“Гўзалликка ташналик”) албом каталогига ёзган сўз бошида рассомнинг инсон маънавий камолоти ҳақида кўйидаги фикрларини келтиради: “Ўтмишнинг буюк шахслари ўз мавқеъларига санъатга, шеърятга ва фалсафага нисбатан бўлган буюк муҳаббатлари орқали эришганлар. Бу уч ибтидосиз уларнинг ҳаёлот ижоддан маҳрум бўлиб, инсон оламга бургут парвози даражасида қарай олмаган бўлар эди”¹. Дарҳақиқат, қадим замонлардан мерос бўлиб келаётган санъат асарлари маънавий руҳни юксалтириб, инсониятни Уйғунлик, Гўзаллик ва Улуғворлик сари етаклаган. Санъат нафақат ҳар бир кишининг ички дунёсини юксалиб бориши, балки бутун жамиятнинг ривожланиши учун ҳам имконият яратиб келган. Бу борада тасвирий санъат ҳам бевосита муҳим аҳамият касб этган.

Мамлакатимизнинг барча ижтимоий соҳаларида уйғониш рўй бериши ва раванк топиши учун имкониятлар кенгайиб бормоқда ва улар тарихий ва маънавий кадриятларимизни янги парадигма кесимида таҳлил этиш имкониятларини яратмоқда. Миллий маданиятимизнинг чуқур илдизларини, унинг тарихий

¹ Абдулҳак Абдуллаев. Жаҳда прекрасного. (Вегун. статья Т.Маҳмудова). КҮЖИ “Правда Востока”. Ташкент. 1994, с.7

тараккиётнинг турли боскичларида жаҳон бадий жараёнида эгаллаган ўрнини англаш долзарб масалалар қаторидан ўрин эгаллади. Биринчи Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек “Тарих ҳақиқатини тўлалигича кейинги авлодга етказиш ҳар бир инсоннинг келажак олдидаги муқаддас бурчи ҳисобланади”¹.

Ижод эркинлигига эга бўлиш миллий санъатдаги энг муҳим ютуқлардан биридир. Бу ҳодисани Ўзбекистон замонавий тасвирий санъатида хилма-хил талқинлар ва услубий ечимларни вужудга келтирилганлиги билан тушунтириш мумкин. Рассомлар ўз асарларида миллий анъаналар ва жаҳон санъатининг инновацион янгиликларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар. Шуниси муҳимки, ёш мустақил давлатимиз маданият ва санъатни ижтимоий ва молиявий жиҳатдан жиддий қўллаб-қувватлаб келмоқда². Санъат турларининг ранг-баранг ва хилма-хил соҳалари қаторида тасвирий санъат энг пешкадам жараён сифатида ҳаётбахш ўзгаришларга мойилдир.

Ўзбек халқининг кўп асрлик тарихида, маданий меросимизнинг ажралмас қисмини ташкил этган миниатюра санъати бой ва ранг-баранглиги билан нафақат мамлакатимиз, балки жаҳон санъат дурдоналари қаторидан кенг ўрин эгаллаган. Миниатюра санъати бетакрорлиги билан дунёнинг, оламнинг ноёб дурдонаси сифатида, эстетик завқ, бадий дидни шакллантиришда катта аҳамиятга эгадир. Айнан, Марказий Осиё миниатюра санъатида Шарқнинг эстетик ва романтик тамойиллари ва ижодкорлик ҳис-туйғулари ифодаланиб, борлик ва оламнинг қандайлиги, ҳатто қандай бўлиб туриши эмас, қандай бўлмоғи зарурлигини тасвирланиши муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиё миниатюра санъатининг воқеълик билан қисман боғланганлиги, одоб-ахлоқ меъёри, эстетик идеал ва маъно-мазмунининг қонун доирасида бўлиши ҳамда миллий руҳни ўзида мужассам этганлиги билан ҳам улуғвордир. Бугунги кунда мамлакатимизда халқимизнинг асрлар бўйи ижод меҳнати натижасида яратилган миниатюра санъатини кадрлаш, ундан амалий фойдаланиш, ёшларга ўргатиш орқали уларнинг эстетик дидини

¹ Каримов И.А. Она юргимиз бахту иқболи ва булук келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015.21-6.

² “Санъат – Ватан саодати йўлида” Ўзбекистон Бадий Академияси раиси Акмал Нуриддинов билан суҳбат. “Санъат” 2/2016. Б. 4.

Ўстириш ҳамда юксак маданиятли кишилар қилиб тарбиялашга имкон яратилмоқда. Эстетик маданият тараққиётини илмий нуқтаи назардан ўрганиш ва ижтимоий ҳаётимизга тадбик этиш ўз навбатида, ёш авлоднинг маънавиятини юксалтиради, фаоллигини кучайтиради ва ўз ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришига даъват этади.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, “Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир”¹.

Инсонларнинг маънавий ҳаётида ва фалсафий-эстетик тафаккурида санъат асарларининг муҳим аҳамиятга эга эканлиги, ўз навбатида бадиий маданиятнинг ривожланиши тенденциясининг ўрганилишини ва асосларини ишлаб чиқилишини, ички моҳияти ва ўзига хос жиҳатларини таҳлил қилинишини ва ижтимоий ходисаларда санъатнинг ўрнини ёритиб берилишини тақозо этади. Санъат асарлари ёрдамида воқеъликни ва борликни англаш жараёни ўтган замонларда ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланиб, ҳозирги кунларда ҳам жамиятнинг зарурий таркибий қисми сифатида жадал ривожланиб бормоқда.

¹ Мирзиёев Ш.М. “Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз”
Ўзг. -Т.: “Ўзбекистон”, 2018. Ё.29.

Г БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНИАТЮРА САНЪАТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА ФАЛСАФИЙ-ЭСТЕТИК ГЕНЕЗИСИ

Ўтмиш кадриятлари, илм-фан ва маданият дурдоналари халкнинг бебаҳо маданий меросини ташкил этади. Бугунги кунда буюк маданиятимизнинг негизларини, қадимий меросимизнинг вужудга келиши ва ривожланиш босқичларини ҳар томонлама илмий жиҳатдан ўрганиш, ҳамда ўзига хос хусусиятларини аниқлаш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Жумладан, тасвирий санъатнинг мўжаз бир тури “миниатюра” санъати ҳам ўзининг бетакрорлиги билан дунёга машхур бўлиб, дастлабки кўринишларидан то бугунги кунларгача кишиларнинг маънавий оламини бойитишга, бадиий-эстетик дидининг шаклланишига, руҳиятини тарбияланишига ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Шарқ адабиётининг романтик дунёсини очиб беришда (айниқса, шеърятда), кўлёзма китобларнинг безатилиши бутун жараёни ичида, айнан, миниатюра рангтасвирининг руҳий ҳолати жавоб бера олар эди. Адабий асарларнинг, хусусан, шеърятнинг батафсил маъно-мазмунни эса, шарқ халқларининг эстетик ҳазинаси бўлиб ҳисобланадиган ва адабий образларга романтиклик бахш этишда улкан имкониятларга эга бўлган – миниатюра асарларида яққол ўз ифодасини топгандир.

Барча санъат турлари каби миниатюра санъати ҳам ҳар қандай вазиятда инсоннинг, миллатнинг, халкнинг маънавий оламини бойитишни, бинобарин, умуминсоний эзгуликка даъват этишни олий мақсад қилиб кўяди. Ўзининг эртақона-фантастик, романтик ва эстетик хусусиятлари орқали инсонлар олдида гўзаллик оламини очиб беради, уларнинг эстетик дидларини ривожлантиради, билим олиш ва фалсафий мулоҳаза юритишга ундайди ҳамда атроф муҳитдаги барча нарсани гўзаллик асосига таяниб қабул қилишга чорлайди.

Миниатюра санъатининг тушунчаси ва моҳияти

Санъат тарихий тараққиёт жараёнида ҳамиша инсонларнинг маънавий ва ижтимоий эҳтиёжларини кондириб келган. У бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий ишлаб чиқаришнинг маҳсус соҳаси, ҳам ижтимоий онгнинг бир шакли, ҳам ижодий фаолиятнинг бир кўриниши, ҳам ўзига хос билим соҳаси сифатида амал қилиб келади.

«Аждодларимизнинг маданияти ва санъати сирларини қанчалик ўрганар эканмиз, улар қолдирган излар аниқроқ кўзга ташланаверади, қадимги манзилгоҳлар, улар яратган маданий, маънавий мерослар ҳақида батафсил ҳикоя қилаверади»¹. Шу ўринда тасвирий санъатнинг мўжаз бир тури «миниатюра» санъати ҳақида тўхталиш лозим.

Марказий Осиё халқларининг кўп асрлик тарихида миниатюра санъати бой ва ранг-баранг маданий меросининг ажралмас қисмини ташкил этиб келган. Миниатюра санъати бемисл ва бетакрорлиги билан дунёга машҳур бўлиб, кишиларнинг маънавий оламини бойитишга, бадиий-эстетик дидининг шаклланишига, руҳиятини тарбияланишига ўз хиссасини қўшиб келган.

Миниатюра санъати ҳақида фикр юритар эканмиз, бугунги кунда кўп қўлланилаётган миниатюра сўзининг ўзига қисман тўхталиш лозим. Бу ибора XIX аср бошларигача деярли ишлатилмаган. Миниатюра тушунчасининг таърифига турли манба ва адабиётларда изох берилган. Мисол учун, энциклопедик луғатда, «миниатюра» сўзи французча – «miniature», лотинча – «minium» сўзларидан олинган бўлиб, бадиий усуллари ўта нафис бўлган кичик ҳажмли тасвирий санъат асари, деган маънони англатади., деб таърифланади. О.Апухтин, «Миниатюра тасвирий санъати нафис ишланганлиги, кичиклиги билан фарқ қилади. Аммо унинг номи фақат кичиклиги ва нафислигидан эмас, балки қадим замонда – қўлёзма китоблардаги бош ҳарфлар бўяладиган кизил бўёқдан олинган»², дейди. П. Шабаратов, «миниатюра» сўзининг маъносини Европада ўрта асрларда китоблардаги матнларнинг бош ҳарфларини декорация мақсадида қўрғошин оксидидан тайёрланадиган, лотин тилида кизил ранг маъносини англатувчи «миниум» сўзидан келиб чиккан ҳамда безак ва тақинчокларга туширилган тасвир, мўжаз, ушқоқ тасвир ҳам миниатюра деб юритилади³, деб таъкидлайди.

«Миниатюра» ибораси ўрта асрларда яратилган қўлёзма китоблар учун ишланган лавҳа ёки китобнинг бутун бетида тасвирланган кичик ўлчамдаги мўжаз рангли иллюстрацияга, шунингдек, қўлёзма китобининг таркибий бадиий-график қисми бўлган, нақшинкор тасвирларга нисбатан қўлланган ибора, деб

¹ Ойдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. Тошкент: Ижод, 2007 – 30 б.

² Апухтин О.К. Тасвирий санъат асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1967 – 46 б.

³ Шабаратов П.П. Миниатюра. - Тошкент: Тафаккур, 2011 – 123 б.

караш мумкин. Уларни умумлаштирувчи луғавий маъноси бевосита миниатюра санъатига алоқадор бўлиб, бугунги кунларда ҳам, тасвирий санъатининг айнан шу йўсиндаги кўринишига нисбатан миниатюра ибораси кенг ишлатилиб келинмоқда.

Миниатюра санъати – Марказий Осиё мамлакатлари бадиий-эстетик меросининг ажойиб саҳифаларидан ҳисобланади. Дастлаб, ўзининг мустақил бадиий аҳамиятини сақлаган ҳолда, қўлёзма китоблар безакларининг бир қисми сифатида вужудга келган, кейинчалик саҳифаларни зийнатлаш билан бир қаторда қўлёзмаларнинг алоҳида мураккаб декоратив унсурларидан бирини ташкил қилган. Асосий мақсади матн мазмунини тушунтириш ва дунёвий характерга эга бўлган асарларни безашдан иборат бўлиб, кўпинча шеърят, насрий асарлар ва тарихий хроникалар акс этган асарларга миниатюралар ишланган.

Археологик ёзма манбаларга асосланиб, Марказий Осиё миниатюрасининг тарихи жуда қадим-қадимлардан тарқалганини айта оламиз. Бу санъат турининг илдиэлари қадимги қоятошларга ишланган суратлар, буддавийлик тасвирий санъати ҳамда илк ўрта асрлар маҳобатли деворий суратларига бориб боғланади¹. Ўрта Шарқ мамлакатларида бадиий безатилган қадимий қўлёзмаларга оид илк маълумотлар бизнинг эрамизгача бўлган VII-VI асрларга тегишли бўлиб, бу даврлардан бошлаб тараккиёт ўзига хос, бир неча босқичларни босиб ўтди. Табиий равишда бадиий услублар, фалсафий карашлар, эстетик идеаллар ўзгариб борди. Бу ҳолат эса, китоб безаш санъатида ҳам ўз аксини топди.

Инсон бадиий ижодининг илк намуналари бўлган суратларда санъатнинг жуда кўп белги ва хусусиятлари кўриниб туради. “Қадимги одамлар яшаётган масканларига, девору тошларга ов жараёнлари, базмлар, жангу жадаллар, тантанали маросимларни акс эттирганлар. Жумладан, Афросиёб, Болаликтепа, Варахша ва бошқа обидалар қолдиқлари шундан далолат беради”². Айтишимиз мумкинки, бу тасвирларда ўзига хос индивидуал ёндашувни учратиш мушкул. Қадимги одамлар барча учун умумий бўлган эстетик ҳис-туйғу ҳамда тасаввурлар билан яшаган, яъни улар ўзини воқеъликдан ажрата олмаган.

¹Қаранг: Мадраимов А. Ўзбекистон миниатюра санъатини ўрганиш масаласи // «Санъат» журнали, №67/2.2015

²Булатов С., Толинов Н. Гўзаллик фалсафаси (монография).- Тошкент: Фан ва технология. 2008 – 3 б.

Қадимги рассомлар фаолиятини кузатар эканмиз, уларнинг шакл ва чизиклар ёрдамида бўлаётган воқеаларнинг характерини, мазмунини ёритиб бера олиш қобилиятига эга бўлганлигини кўришимиз мумкин. Қоятош, даралар ва ғорлардаги расмлар мазмунан бой бўлиши билан бирга хилма-хилдир. Уларда турли манзаралар ўз аксини топган. Умуман, бу тасвирлар орқали одамларнинг муштарак эстетик туйғулари юзага чиққанлигини кўриш мумкин. Расмлардаги ҳар бир белги ёки шакл ўзига хос фикрни, ҳатто, сеҳру жодуларни ифодалаб бериши билан кизиқарлидир. Марказий Осиёдаги Зараутсой, Сармишсой, Кўксарой, Биронсарой, Тақатош, Теракисой, Тутлисой ва бошқа кўплаб кадамжолардаги тасвирлар бунинг далилидир¹.

Энг қадимги тасвирий санъатдан фарқли ўларок, мил.ав. IV асрлардан бошлаб Марказий Осиё тасвирий санъати мактабини Юнон санъати билан уйғунлашган намуналарида кўриш мумкин. Бу санъат мактабини Искандар изи бўйлаб шаклланган тасвирий санъат мактаби деб аташга асослар бор. Маълумки, милоддан аввалги 329-327 йилларда Искандар кўшинлари Марказий Осиё худудларини босиб олишган ва бу заминда юнон тили, санъати, маданияти ва динини тарғиб қилишган. Натижада, юнонлаштириш вужудга келган. Маҳаллий халқлар тасвирий ва амалий санъати билан юнонликлар санъати ўртасида уйғунлашув бошланган, натижада, юнон санъатига хос хайкалтарошлик, деворий расмлар, амалий санъат намуналари пайдо бўлган.²

Тупроққалъа Ўрта Осиё антик даврининг рассомлик санъати тўғрисидаги илк гувоҳликларни тақдим этади. Мисол учун, «III аср Хоразм хукмдорларининг Тупроққалъадаги саройларида деворий ёзувларнинг фрагментлари топилган. Парчаланиб кетганлигига карамай, улар образлар ва мотивларнинг турли-туманлиги билан хайратлантиради: ёш йигитнинг ўралган мактублар билан тасвири, нозик бармоқлари билан арфа торларини чертаётган киз тасвири, камишли чангалзор соҳиби, вазмин нигоҳли йўлбарснинг тасвири, кизил канотли баликлар билан дарё тўлкинларининг тасвирлари. 1930 йилларнинг охирларида Бухородаги қадимий оазисда жойлашган Варахша шаҳарчасидаги VI - VII асрларга тегишли деворий расмлар хайротомуз топилма бўлиб ҳисобланади.

¹ Ойдинов И. Тасвирий санъат тарихи - Тошкент: Ижод. 2007 - 13 б.

² Жаранг: Анухтин О.К. Тасвирий санъат ҳақида суҳбатлар. - Тошкент: Ўқитувчи. 1961 - Б.10-17.

Деворларнинг кизил фониди катта залда викорли, басавлат (шоҳона) овчиларнинг, подачилар томонидан ҳайдаб келинаётган филларда тик турган баҳайбат грифон ва гепардлар билан кураши тасвирланган»¹. Бу даврларга тегишли Панжакент, Варахша ва Самарканд ёзувларига хос услубий жиҳатлар XV-XVII аср миниатюраларида яна кайтадан вужудга келади.

Тасвирий санъат тарихида халкларнинг алоқаларини боғлаб турган Буюк ипак йўлининг ҳам таъсири катта бўлган. Э.Ртвеладзе, «Жаҳон цивилизацияси тарихида Буюк ипак йўлининг аҳамияти нафақат савдо соҳаси билан боғлиқ, балки унинг ўрни ниҳоятда кенг ва турли-тумандир, чунки бу йўлдан шарқ ва ғарб савдо қарвонларидан ташқари, маданий қадриятлар ва диний тасаввурлар ҳам ҳаракатланган»² деб, таъкидлаган. Дарҳақиқат, халқлар ўртасидаги алоқалар тасвирий санъатнинг нафақат уйғунлашувига таъсир этди, балки бойиб боришига ҳам сабабчи бўлди.

Мил. VII асрга келиб араб, грек, ҳинд, Ўрта Осиё, эрон маданияти анъаналари уйғунлашуви натижасида янги халифалик санъати шаклланади. Янги тарихий-маданий давр ўзининг ғоявий-фалсафий ва эстетик концепцияларида маҳаллий маданият муваффақиятлари ва тамойилларига суянар эди. З.Раҳимова таъкидлаганларидек: «Араблар сўнгги антик давр реалистик санъати, бобилликлар палитраси ранго-ранглигини уйғунлаштириб ўзларининг шартли бўлишига қарамадан, инсон кифасининг ҳаққоний акс эттирувчи ва ўзининг шу хусусияти билан ўрта асрлар дунёқарашини гавдалантирувчи эстетик жиҳатдан ўзига хос рангтасвир услубини яратдилар»³. Бу даврда миниатюра санъатининг юзага келиши ва ривожланиши, араб бадиий адабиётнинг раванки, китобнинг Шарқда илму-маърифат манбаи сифатида юксак қадрланганидан далолат беради.

VIII – IX асрларда ислом динида сўфийлик оқими вужудга келиб, идеал олам ва комил инсон ҳақидаги қарашлар ривож топади. Сўфиёна мавзудаги миниатюралар учун «ҳаёлот оламига элтувчи йўл», «ҳаёт йўли» билан боғлиқ тасаввурлар ўзига хос композицион

¹Цутаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образах. Из советских и зарубежных собраний. – Москва: Изобразительное искусство. 1979 – 2 с.

²Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Тошкент: Университет мировой экономики и дипломатии. 2005 – 196 с.

³Раҳимова З. Яқин Шарқ миниатюра санъати // «Санъат» журнали. №67/2, 2015.

асосга айланади¹. Бу давр миниатюралари борасида ёзма манбаларда маълумотлар кам бўлиб, асосан, сопол буюмларга ишланган тасвирий манзаралар ва хаттотлик намуналари учраганлигини айтишимиз мумкин.

X-XI асрлар араб миниатюраси қадимги Рум-Юнонистон ва Византия тасвирий санъати маданиятининг кўпгина ютуқларини саклаб қолиб, уни ривожлантирган ҳолда кейинги авлодларга етказиб келдилар. Илк араб миниатюралари Педаний Диоскориднинг "Фармакология" рисоласи кўлёмасига (Истамбул, Тўпкопи сарой музейи; Нью-Йорк, Метрополитен музейи) ишланган миниатюраларида ҳамда юнон донишмандлари киёфаси тасвирланган алоҳида портретларда акс этган. Бу кейинчалик Марказий Осиёда портрет жанри шаклланишига ҳам ўз таъсирини ўтказди.

X-XII асрлардан бизгача етиб келган кўлёмаларда асосан Ер харитаси чизилган. Жумладан, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийнинг «Китоби сурати ал-арз» («Ер сурати китоби»), Махмуд Кошғарийнинг «Девони луғот-ут турк» («Туркий сўзлар луғати») ва муаллифи номаълум, форс тилидаги «Худуд ул-олам» асари кўлёмасига Ер харитаси чизилган.

А.Мадраимов араб миниатюраларининг бадий услубларини кўрсатиб, «Абу Райхон Беруний (973-1048) нинг «Осор ул-бокия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») асарининг XIII-XIV асрларда кўчирилган кўлёмаларига Одам Ато ва Момо Ҳавонинг жаннатдаги ҳаёти, Қуддусга ўт қўйилиши ва бошқа мавзулардаги манзаралар чизилган (Эдинбург, Университет кутубхонаси, №161). Кўлёмаларга чизилган миниатюраларда араб миниатюрасига хос хусусиятлар, яъни чизгиларнинг лўндалиги, рангларнинг бироз хиралиги, кишилар кўриниши, ҳаракати кескин ва аниқ ифодалангани билинади² деб, таъкидлайди. Умуман, араб миниатюраси рангтасвири Яқин Шарқ ва Ўрта Шарқ мактаблари орасида фалсафий-эстетик нуқтаи назардан ўзига хос ўрин тутди. Ушбу миниатюралар бадий-киёфавий тузилиши, халқ маданий ҳаётини аниқ гавдалантириши ҳамда ўта таъсирчанлиги билан эътиборни тортади.

¹Қарап: Ardalan N., Bakhtiar L. The Sense of Unity. The Sufi traditions in Persian architecture// Chicago and London: The University of Chicago Press, 1973. – P.132-133.

²Мадраимов А. Ўзбекистон миниатюра санъатининг ўрғаниш масаласи // «Саъят» журнали, №672, 2015 – 36 б.

Махаллий анъаналардан фойдаланиб, шунингдек, бобилликлар ва эронийлар санъатининг энг нозик эстетик хусусиятларини ўзлаштириб олган араб миниатюра мактаби ўзининг бетакрор услубини ҳамда бир канча композицион жадвалларини ишлаб чиқди, улардан эса Шарк мусаввирларининг кейинги беш авлоди самарали фойдаланди. Бу эса кўлэзма китоблар санъатининг кейинги асрлардаги равнақиға бекиёс таъсир кўрсатди¹. XII – XIII асрлар араб миниатюраларининг образли қурилишини «Минг бир кеча» эртақларидаги реал ва фантастик, ёркин ва таъсирчан ранг-баранг лавҳалар билан ҳам тенглаштирилади².

XIII – XIV асрлардан бизгача кўпгина миниатюралар етиб келган. Бу даврда Абулкосим Фирдавсийнинг «Шохнома»си, қадимги ҳинд масаллар тўплами «Панчатантра» асосида яратилган «Қалила ва Димна», Фазлуллох Рашидиддиннинг «Жомий ут-таворих», Амир Хусрав Дехлавийнинг «Хамса» асари кўлэзмаларига миниатюралар ишланган³. А.Мадраимов мазкур миниатюраларда қадимги маданий анъаналардан кўра, мўғуллар ҳукмронлиги даври хусусиятлари кўпроқ сезилишини, композицияларда бинолар тасвирига қам эътибор берилганлигини ҳамда жониворлар ва жанг манзаралари тасвирига қенг ўрин ажратилганлигини алоҳида таъкидлайди.

Ш.Аскарров миниатюра намуналарида тасвирланган меъморчилик хусусиятларига асосланиб кўйидагиларни таъкидлайди: «XIII – XIV асрларда Самарқандда Марказий Осиёдаги дастлабки миниатюралар пайдо бўлган. Уларнинг муаллифлари мўғуллар билан бирга Мароғ, Табриз, Султонияда ўтроқлашган ва ўзига хос услубни яратишган. XIV асрда Табризда (Эрон) тўртбурчак, тўғри чизикли тасвирга эға, ранглари вазмин қучли туркий миниатюра мактаби фаолият юритган. Ундаги ранг ва услуб – месопотамча, булут ва дарахтлар – хитойи, меъморчилик намуналари ва персонажлар – туркистонча тамойилға эға. Кўчманчи қабилалар билан бирга келган уйғур рассомлари бу мактабға Марказий Осиё ғорларидаги тўғри чизикли маҳобатли тасвирларни эслатувчи ифода услубини олиб киришган»⁴.

¹Веймарн Б.В. Классическое искусство стран ислама – Москва: Искусство, 2002 – 21 с.

²Шабаратов П.П. Миниатюра – Тошкент: Тафаккур, 2011 – 21 б.

³Мадраимов А. Ўзбекистон миниатюра санъатини ўрганиш масаласи // «Санъат» журнали, №67/2, 2015 – 37 б.

⁴Аскарров Ш. Миниатюраларнинг идеал олами // «Санъат» журнали, №3/2018 – 10 б.

Ўрта Осиё халқларининг мифологик, эпик, панд-насихатли, эртакона-фантастик, фольклор ижодиётининг чексиз олами археологик қазилмаларда топилган деворий суратларда намоён бўлади. Уларнинг бирида олимлар афсонавий саркарда Рустамнинг қахрамона ҳаракатлари, гуноҳсиз ўлдирилган Сиёвушга аъза тутиб йиғлаш маросими, Шоҳ Феридуннинг Серв шоҳи кизларига учта ўғли учун совчиликка бориши маросими тасвирларини аниқлаганлар. Самарқанддаги сарой меҳмонхонасида ҳашаматли қарвон ва кўплаб меҳмонлар намоёиш этилган; сўғд ёзувлари Самарқанд шоҳи ҳузурига Чағаниён ҳукмдори элчилари орқали хизматкорлар, энага ва таникли совчилар кузатуви остида малика тўй қарвонининг келиши, ҳамда совға ва ҳадялар ҳақида маълумот беради. Аксарият деворий ёзувларнинг мазмуни ҳозирча сир бўлиб қолмоқда. Уларнинг турли-туманлиги ва бойлиги эса хайратда қолдира олиш даражасида ажойибдир: жанг ва базмлар, қабул маросимлари ва суҳбатлар, мусикий асбоблардаги ижро ва нарда ўйинлари, қалъаларнинг забт этилиши ва назокатли учрашув сахналари, қурбонлик келтириш маросимлари ва шер ёки филсимон махлуққа ўтирган тўртта кўли бор маъбуда тасвири ва х.к. Такрорланиш йўқ, аммо нимадир бу деворий нақшларни бирлаштириб туради: маълум турли усулларга эга бўлган умумий услуб бир нечта маҳаллий бадиий мактаблар мавжуд бўлганлигини тахмин қилишга имкон беради¹. Ўрта Осиё мусаввирлик санъатининг кўплаб услубий жиҳатлари, тасвирий усуллари, чизма ва композициялари асрлар ўтиб китобат миниатюрасига кириб келади.

Миниатюра рангтасвири ўрта асрларга келиб китоб беағи билан боғлиқ ҳолда ривож топди. У китоблардаги бош, якуний безак, зарҳал ҳарф ва иллюстрациялардан иборат бўлган. Швейцариялик шарқшунос олим Адам Мец эътироф этганидек, «994 йили Буидлар вазири Ардашир ибн Сабур (1024й. вафот этган) Боғдоднинг ғарбий қисмида «Фан» уйи (Дар ал-илм)ни ташкил этган. Ажойиб кутубхонада Қуръоннинг энг таникли китобатчилар (каллиграфлар) томонидан тузилган 100 дан ортиқ нусхалари ва шахсий имзо билан

¹ Пугачикова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах –Москва: Изобразительное искусство, 1979 – 2 с.

тақдим этилган машҳур инсонларнинг 10400 та бошқа китоблари сақланган»¹.

XIV асрлардан бошлаб деворий ёзувларда геометрик шакллар иккинчи даражага ўтиб, асосан, мукаммалаштирилган ҳарфий нақшлар ва ёзувлар ишлатилади. Зар тўнга ўхшатирилган «гиламли нусха» нақши устунлик кила бошлайди. Бунга карама-қарши китоб безакларини эслатувчи оқ ва қўқ рангли вазмин чизиқли ёзувлар ҳам қўлланилади. Темурийлар даврида ва кейинги асрларда нафис миниатюра санъати оммалашиб, жуда кўп рассомлар етишиб чиққан. Рангасвирнинг бу тури Шарқда, шу катори Моварауннаҳрда катта шуҳрат қозонди. Айнан шу даврларда, «Ҳирот миниатюра мактаби», «Тошкент миниатюра мактаби» (Шохруҳия), «Самарқанд миниатюра мактаби», «Бухоро миниатюра мактаби», «Бобурийлар миниатюра мактаби» сингари ушбу йўналишдаги ижодий мактаблар вужудга келган. «Шарқ адабиётининг мумтоз вакилларида бўлмиш Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийларнинг асарлари эса мусаввирлар учун битмас-туганмас илҳом манбаи ҳисобланган, миниатюралар орқали уларнинг ижодини юксак инсонпарварлик ғоялари, умрбоқий образлар билан бойитишган»².

Ўрта Осиёда Бағдод, Шероз ва Табриз мактабларининг уйғунлашуви XIV-XV а. темурийлар даври Самарқанд миниатюрасидаги иллюстрация ва матнларига композицион яхлитлик бағишлаган. VIII–X асрда яратилган миниатюралардан фарқли ўлароқ бу давр миниатюраларида елкадор ва йирик сиймолар ўрнини узунчоқ, анча назик кўринишдаги қахрамонлар эгаллайди.

Марказий Осиё Ўрта асрлар миниатюра рангасвири, асосан, ҳукмрон сулолалар ҳомийлигида шаклланган ва тараккий этган. XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда, XVI асрда эса Бухоро ва Тошкентда нақшлар ва мўжаз расмлар билан безатилган қўлёзма китоблар кўплаб яратилди. XV асрнинг биринчи ярмида – XVI асрнинг иккинчи ярмида Амир Темур ва Улуғбек даврида Самарқанд, Ҳирот сарой китобхоналарида мохир хаттот ва наққошларнинг тўпланиши, зийнатланган қўлёзма китоблар тайёрланиши кўплаб мусаввирларнинг ижодий фаолиятига замин ҳозирлади.

¹ Адам Мец. Мусульманский ренессанс. – Москва: Наука, 1966 – 147 с.

² Шоёқубов Ш. Замонаввий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006 – 26 б.

XV асрнинг иккинчи ярми тасвирий санъатида буюк шоиримиз Алишер Навоий таъсири туфайли салмокли ютуқларга эришилди. Айниқса, Марказий Осиё миниатюра санъатининг буюк вакили, наққош ва мусаввир Камолиддин Бехзоднинг ижодий камолотга кўтарилган пайти Шарк миниатюра санъати тараккиётининг юксак босқичга чиқишига замин яратган. Аввалги даврларга нисбатан бу даврда миниатюра санъатининг мавзу доираси кенгайди. Фақат эпик, мифологик дostonлар воқеаси тасвирланмай, замонавий асарлар ва тарихий воқеалар жонли ҳаётдан олинган эпизодлар ва шахслар портретлари билан зийнатланди. Тасвирий санъатнинг янги жанрлари, табиат кўринишлари, маиший ҳаёт лавҳаларини тасвирловчи асарлар пайдо бўлди.

Миниатюра санъатига хос бўлган шартлиликни ҳисобга олган ҳолда, Алишер Навоий раҳнамолигида Ҳиротда камолот чўққисига чиққан мўжаз тасвирий санъатни реалистик йўналишдаги санъат дейиш мумкин. Бу давр санъатига хос бўлган ҳаётийлик халқчиликка ҳам олиб келади. Халқчиллик деганда, тасвирий санъат асарлари фақатгина халқ учун яратилади, халқ орасида кенг тарқалади маъносида тушунмаслик керак. Балки, санъат намуналарини яратувчилар кўпинча меҳнатқаш халқ орасидан чиққан кишилар бўлганлигини ва “улар ўз ижодларида умумхалқ идеаллари, эстетик қарашлари, гўзаллик ҳақидаги тасаввурларини акс эттирган”¹ликларини эътироф этиш керак. Миниатюрада тасвир этилган инсон, жониворлар ва табиат манзараларини бу давр мусаввирлари ниҳоятда нафис, мўжаз чизикларда бера олганлар.

XVI аср бошларида Марказий Осиёда тарихий ўзгаришлар содир бўлиб, бу ўзгаришлар Ҳирот маданий марказининг ниҳоясига сабаб бўлди. Мазкур ҳолат миниатюра санъатига ҳам таъсир кўрсатиб, кўлөзма китобларнинг маъно-мазмуни гоҳида анъанавий, гоҳида янги кўринишда ривожланишда давом этди. Анъанавийлик Марказий Осиё маданий меросининг умумийлиги, Темурийларнинг бой маданиятига бўлган кизиқиш натижасида келиб чиққан бўлса, санъат асарларининг янги қирраларини – чўлу-биебонларнинг ўзига хос дид ва анъаналари ва уларнинг ўша даврда катта аҳамиятга эга эканликлари ташкил қилади. Ушбу аср миниатюраларининг муҳим белгиларига кўчманчиларга хос бўлган турмуш тарзи, инсон ва

¹ Шабаратов Н.П. Миниатюра. – Тошкент: Тафаккур, 2011 – 43 б.

табиатнинг муттасил боғликлиги ҳамда қахрамонона жанг сахналарини тасвирлаш киради. Бу хусусда тарихий манбаларда жуда кўп маълумотлар келтирилган.

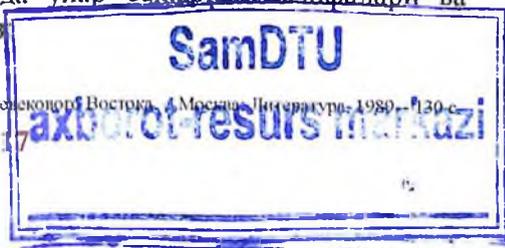
XVI-XVII аср миниатюрачи рассомлари воқеа-ходисаларни ҳамда тафсилотларни аниқ етказиб беришга интилганлар. Айниқса, XVI аср охирларида ҳукмдорларнинг жанглари, юришлари ва қахрамонона ҳаракатларини тасвирловчи тарихий ҳамда қахрамонлик сюжетлари муҳим аҳамиятга эга бўлади¹. Маълумки, бу давр миниатюра санъатида ўрта асрлар Шарқининг эстетик тамойиллари, мусаввирларнинг бадий идроки, ҳис-туйғулари ифода этилган бўлиб, уларда одоб-ахлоқ меъёри, эстетик идеал, мавзу ва композициянинг конун доирасида бўлиши муҳим ўрин эгаллайди.

Шарқ халқлари маданияти тарихида миниатюра ва китобат санъатини айри тасаввур қилиш мумкин эмас. Ўтмишдаги қўлёзма китобларнинг муқовасозлик (саҳифаларни тўплаб китоб ҳолига келтирувчи) санъатидан то тасвир берувчи (китоб мазмуни билан боғлаб сурат чизиш) устасигача бўлган барча вақиллари қўлёзма китобнинг ҳар жиҳатдан мазмунга бой бўлиши учун санъаткорона меҳнат қилишган. Албатта, ҳар бир санъат устаси моҳирона ижод қилган. Шунинг учун ҳам, улар яратган ҳар бир безак ва тасвир гўзалликни, эзгуликни ўзида мужассамлаштиради. Қўлёзма китоблардаги нақшларда табиат манзаралари, гул, дарахтлар ва бошқа турли мавжудотларнинг ранги, шакли ўз аксини намоён этганлигини кўришимиз мумкин.

Шарқ қўлёзмалари, авваламбор, асрлар давомида араб ёзуви асосида хатнинг турли вариантларини ишлаб чиққан хаттотларнинг моҳирона санъатидир. Турли даврларда насх, сульс, дивани, насталиқ ёзувлари тизимида «хат-савод гўзаллиги» ишлаб чиқиларди. Миниатюра расмлари эса мазкур қўлёзма китоблар бадий безатилишининг «гултожи» бўлиб ҳисобланар эди.

Қўлёзма китобларнинг эстетик кадр-қимматини нафис ёзувлардан ташқари кўплаб усталарнинг самарали меҳнати белгилаб берар эди. Шу ўринда китобат санъати усталарнинг ўз давридаги атамаси, яъни номланиши ҳамда улар бажарган вазифаларни ва фаолияти ҳақида тўхталмоқ жоиз.

¹ Каптерева Т.Н., Виноградова Н.А. Искусство средневекового Востока. 4-й выпуск. Литература. 1989. - 120 с.

1. Варрок (коғозрез) – китоб тузиш учун коғоз тайёрловчи;
2. Саххоф – муковасоз, саҳифаларни тўплаб китоб холига келтирувчи;
3. Лаввоҳ – сарлавҳа ва жадвалларни безовчи;
4. Мусаввир – суратларни тасвирловчи;
5. Музаҳҳиб – олтин ранг билан накшловчи;
6. Тажлиғ – кимматбаҳо китобларга чарм ёки бошка бир кимматбаҳо матодан жилд ясовчи.
7. Вассол (реставратор) – китобларни қайта тикловчи, таъминловчи;
8. Зарафшон – саҳифалар хошияси ва ёзув ораларига олтин ва кумушранг пуркаб безатувчи.

Бадиий ижоднинг барча йўналишларида муваффақиятли ютуқларга бой бўлган давр, XV-XVII аср Ўрта Осиё миниатюра рангтасвирининг ўрганилиши натижасида ишонч ҳосил қиламизки, бу давр Ўрта Шарқ миниатюрасининг иккинчи даражали, ўчиб кетаётган тармоғи эмас, балки ёрқин, ўзига хос ва мустақил бадиий ходисаси эди.

XVI-XVII асрлардаги Шарқ миниатюра санъати тарихида Бобурийлар даври – Ҳиндистон (Агра, Дехли мактаблари) миниатюра санъати ҳам ўз ўрнига эгадир. Бобурийлар, ҳақиқатда, Темурийлардан бўлиб, Темурийлар сулоласининг Ҳиндистондаги давом эттирувчиларидир. Таникли инглиз тарихчиси Ч.Стори Бобур ва унинг авлодларини “ҳинд темурийлари” деб атаган¹.

Темурийлар давлатининг жаҳон тарихидаги ўрнини, моҳиятини очиб берган академик И.М.Мўминов уларнинг Ҳиндистондаги авлодлари ҳақида шундай деб ёзган: «...айниқса, Бобур билан Акбаршоҳ Ҳиндистонда, Темур даврида Ўрта Осиёдаги иқтисодий ва маданий тараққиёт натижасида пайдо бўлган энг яхши анъаналарни давом эттирдилар»². Адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймонов бобурийлар даври миниатюра санъатини дунёвий характери ва ўзига хос реализми билан ўзидан олдин ўтган диний мазмундаги ҳинд расм санъатидан ажралиб турганлигини таъкидлаб, «Бобурийлар даври миниатюрасининг ҳаққонийлиги ва дунёвий мотивлари Марказий Осиё тасвирий санъати таъсирининг натижасидир. Шу билан бирга Бобурийлар даври миниатюра

¹ «Санъат» журнали. 4/2011 – 8 б.

² Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида гутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1968 – 44 б.

санъати бошқа Шарқ миниатюралари сингари китобларнинг ички мазмунини очиб беришга хизмат қилади. Тарихий эпизодларни, географик ва этнографик фактларни тўла эътиборга олиш туфайли воқеъликни аниқ ва ҳаққоний акс эттиришни ўзига вазифа қилиб қўйган ҳинд санъаткорлари бундай вазифаларни маҳорат билан бажарадилар. Акбар, Жаҳонгир ва Шоҳи Жаҳон саройидаги корхоналарда санъаткорлар куйидаги китобларга расмлар ишлаб зийнатлаганлар: «Ойини Акбари»¹ («Акбар ўғитлари»), «Акбарнома», «Жамеъ ат-таворих» («Умумий тарих»), «Темурнома», «Зафарномаи Темурий» («Темур ғалабалари китоби»), «Жаҳонгирнома», «Доронома», «Бобирнома» ва бошқалар¹», дейди.

XVI-XVII асрларда Бобурийлар миниатюра мактаби нафакат ҳинд, балки бутун Шарқ маданияти тараккиётида жуда катта рол ўйнадилар. Бобур фаолиятини ўрганган америкалик олим Гаролд Лэмб бежиз айтмаган: «Бобур Улуғбек Самарқандда тутгандек йўл тутди, у ўзини нафакат ҳукмрон шоҳ деб, балки мамлакатни идора этишга жавобгар шахс деб ҳам билди. Унинг фавкулуддаги фазилатлари Акбардан бошланган буюк империясида бир умрга ўз изини колдирди»². Бобурийлар даврида яратилган санъат мўжизалари ва миниатюра асарлари бугунги кунларда ҳам бутун инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Уларнинг барчаси темурийларнинг авлоди бўлмиш Бобурийларнинг маърифатпарварлиги ва юксак эстетик идеаллари билан изоҳланади.

XIV-XVII асрларда Шарқ мамлакатларида, жумладан, Марказий Осиёда ривожланган бу санъат тури XVIII-XIX асрларга келиб анча тушқунлик даражасини бошидан кечирди.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида Марказий Осиё тасвирий санъати ўзининг янгича шаклланиш даврига аста-секин кириб кела бошлади. «Миниатюра» сўзининг китобга ишланган мўжаз сурат ёки кичик ҳажмдаги нафис тасвирларга нисбатан ишлатилиши бугунги кунларда ҳам анъанага айланиб колди. Қўлёзма китобининг барча элементларини ўз ичига олган

¹ Миниатюры к Бабуриаме. Составитель альбома и автор предисловия док.филол.наук Н.Сулейман. - Тошкент: Фан, 1970 - 13 с.

² Lamb Harold. An aspect of the character of Zahir ad-din Muhammad surnamed Babur, founder of the dynasty known as the great Mughuls of India. Труды XXV Международного конгресса востоковедов. т. III. - Москва. 1963 - 221 с.

накшинкор тасвирларга нисбатан қўлланилган «миниатюра» ибораси ўзининг дастлабки тушунчасини саклаб колди.

XIX асргача Марказий Осиё миниатюра санъатининг мавжудлиги тан олинмаган бўлиб, факатгина XX аср охириги чорагидан бошлаб илмий адабиётларда Марказий Осиё миниатюра санъатининг Шарк миниатюра рангтасвири шаклланишига муҳим ижодий хисса қўшганлиги ва бу мактаб ўзига хос хусусиятларига эга эканлиги борасида янгича карашлар юзага келди. Тарихий йилномалар ва санъатшунослик адабиётларида бу мактабни баъзан «Мовароуннахр», баъзида эса «Ўрта Осиё мактаблари» деб атайдилар.

Шарк миниатюраси XX аср боши ва ўрталарига келиб қайта кашф килинди, шунингдек уларни оммалаштириш учун жиддий ҳаракат бошланди. Бу соҳа ривожига Ўзбекистонда Ҳамид Сулаймонов, Галина Пугаченкова, Лазер Ремпел, Фозила Сулаймонова, Элмира Исмоилова ва бошқалар салмокли улуш қўшганини алоҳида таъкидлаш зарур. Улар чоп қилган альбомлар XX аср 80-йилларига келиб, миниатюра санъатининг қайта тикланишига жиддий таъсир кўрсатди. Натижада, дастлаб Республика рассомлик билим юрти педагоги Владимир Ан ҳамда айни пайтда, «Усто» бирлашмасида профессор Чингиз Аҳмаров раҳбарлигида катор рассомлар мўъжаз тасвирлар яратишга киришишди. Миниатюрарачи рассом, Давлат мукофоти соҳиби Шомаҳмуд Муҳаммаджонов ҳамда заргар ва миниатюрарачи Ниёзали Холматов қадимий миниатюра санъатини замонавий талқинда қайта яратишда жонбозлик қилдилар¹.

Шарк ўрта аср китоб миниатюраси 1970 йиллар охири – 1980 йиллар бошларида Ўзбекистон локли миниатюраси заминида қайта тикланди. 1990 йилларга келиб, у ўзида қоғоз, мато, чарм, газмолга ишланган миниатюрадан тортиб, то миниатюра услубида бажарилган маҳобатли асарларгача камраб, яхлит бадиий-услубий хусусият касб этмокда². Ҳозирги кунларда миниатюра рангтасвири муस्ताқил санъат тури сифатида нафакат китобларни, балки кутича (шкатулка), носковок кабиларни безатишда ҳам қўлланилмокда.

¹ Мадраимов А. Ўзбекистон миниатюра санъатини ўрганиш масаласи // «Санъат» журнали, №67-2, 2015 – 37 б.

² Караматов Х., Қурбонбоев Ф., Ҳакимов А. Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар). – Тошкент: Шарк – 2001. 94 б.

Шунингдек, у катта бўлмаган ўлчовда мустақил санъат асари сифатида ҳам ифодаланади.

Хулоса килиб айтиш мумкинки, Марказий Осиё миниатюра санъати асрлар давомида муайян давр эстетик идеаллар, бадий услублар ва фалсафий карашларини ўзида намоён этиб, инсонларнинг бадий-эстетик дидининг шаклланишига, рухиятини тарбияланишига ўз хиссасини қўшиб келган. Миниатюра санъатинининг ривожланишида Шарқ шеърятининг таъсири ва ўрни катта бўлганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Адабиётимизнинг мумтоз вакиллари томонидан яратилган асарлар мусаввирлар учун бугунги кунларда ҳам битмас-туганмас илхом манбаи бўлиб келмоқда.

Марказий Осиё миниатюра санъатининг романтик дунёкараш муаммолари ва эстетик тамойиллари

Барча санъат турлари инсоннинг, миллатнинг, халқнинг маънавий оламини бойитишни, бинобарин, умуминсоний эзгуликка даъват этишни олий мақсад килиб қўяди. Санъат тарихан ҳеч қачон бир тоифага эмас, балки халқ оммасининг барча табақаларига хизмат килиб келган. Шунинг учун ҳам, санъатни миллат кўзгуси ва маънавий манбалардан бири деб ҳисоблаш мумкин. Санъат ҳам, ғоя ва мафкура каби бир инсоннинг калбида ва онгида пайдо бўлади. У халққа тақдим этилиши билан инсонлар калбидан жой олади. Агар у халққа манзур бўлса, халқнинг ҳис-туйғуларига мос келса, таъсирчанлигини уйғота олса, халқ онгига сингади ва унинг маданий мулкига айланади.

Аслида, ҳар бир санъат асари, ҳар бир санъат тури, аввало, ўзи мансуб миллатнинг руҳини ифода этади ва шу билан кимматлидир. Миллийлик руҳини йўқотган санъат асари ҳеч қачон миллат кўзгуси бўла олмайди.

Санъат маънавиятнинг, айниқса, инсон камолотининг шаклланишига энг кучли таъсир этувчи манбалардан биридир. Маънавий камолот ўз ўрнида санъат билан бевосита боғлиқ. Чунки маънавий камолот сари интилган инсон ўз руҳий оламини бойитиб боради. Бу оламнинг мезоний ҳислатлари инсоннинг ҳам жисмоний, ҳам руҳий, ҳам маданий эҳтиёж ва талабларини кондириш ва шу билан намоён этиш жараёнларида кўзга кўринади.

Файласуф олим Э.В.Ильенков таъкидлаганидек, «Табиат инсонга унинг акли учун замин яратиб, шаклланишига доир шарт-шароитлар инъом этган, аммо бу, фақатгина асос, аклнинг асли эмас. Унга мия инъом этаркан, у билан бирга ушбу мияни фикрлаш органи сифатида ишлатиш учун қобилятни, инсон психикасининг махсус органи – интеллект, тасавури, онги, иродаси, ўзини ўзи англаш каби қобилятларни бермаган. Шу сабабдан ҳам, инсон – ўз тақдирининг яратувчисидир, у ҳаётида эришган ютуқлари эса, фақатгина меҳнати, фаолияти ва ўз тарихининг меvasидир. Ушбу ажабланарли ҳолат ҳеч бир жонзотга мансуб бўлмаган хислатлар (Кант фикрича) жамиятда нафақат пишиб боради, балки пайдо ҳам бўлади, ривожланади ва ўзининг юксак тамадуни – шахслилик фазаси, талант фазаларигача ўсади»². Бу эса санъат асарларининг нафислиги ва гўзаллигидан баҳра олишга имкон беради. Баҳра олиш билан бир қаторда, ўша асардан маънавий озуқа олади. Ўзининг маънавий оламини бойитади. Комил инсон барча билимлар каби санъат соҳасида ҳам ўзининг кизикишларига (ҳеч бўлмаса, тингловчи ёки томошабин сифатида) эга бўлиши даркор.

Улуғ бобокалонларимиз Имом Ат-Термизий, Имом Бухорий, Имом Мотрудий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий сингари бир қатор алломаларимизнинг бизга қолдирган маънавий бойликлари, буюк шарқ тасвирий санъати усталарининг асарлари, ижрочилик санъатининг ўлмас мероси бўлиб хисобланадиган мақомларимиз, анъанавий кўшиқларимиз, мумтоз адабиётимиз намоёндаларининг ўлмас асарлари барқамол авлоднинг маънавий оламини бойитади ва эстетик дидини шакллантиради. Биз улуғ аждодларимизнинг маънавий бойликларини ўргана борганимиз сари, санъат асарларининг нафислиги ва гўзаллигидан лаззатланиш билан бир қаторда, ўша асарлардан маънавий озуқа оламиз. Буларнинг барчаси бизни комилликка етаклайди, маънавий фикримизни бойитади, келажакка ишонч билан қарашга ундайди.

Санъат турлари ичида тасвирий санъат, ўзининг ҳақчиллиги ва тушунарлилиги билан қатта аҳамиятга эга. Тасвирий санъат асарлари ибтидоий даврда бўладими, ўрта асрлардами, уйғониш давридами ёки бугунги аҳборот ва техника асрида бўладими инсониятни эзгуликка, ҳамжихатлилиқ ва аҳилликка, ҳаёт гўзалликларидан эстетик завқ

² Э.В.Ильенков. Философия и культура. – Москва: Политиздат, 1991. – 27 б.

олишга ва энг муҳими, инсонпарварликка чорлар экан, маънавий камолот чўккиларини эгаллайверади.

Ю.Б.Борев таъкидлаганидек, «Эстетик онг ва санъатнинг мураккаб тизим сифатидаги моҳиятини кўйидагича изохлаш мумкин: «...санъат концептуаллик сари интилади, у глобал тафаккурга, умуминсоний муаммоларни ечишга, дунё ҳолатини англашга монё. Санъаткор ўз қаҳрамонининг тақдирига ҳам, бутун одамзод тақдирига ҳам бефарқ эмас, у тарих микёсида фикрлайди. Борликнинг сир-асрорларини Софокл ва Еврипид ечишга ҳаракат қилганлар, Данте «Илохий комедия»да коинот моделини яратган. Яхлит концепция билан борлик ҳолатини Шекспир камраб олган. Вольтер фалсафий қисса жанрини ривожлантирган. Лессинг шахс ва жамиятни тадқиқ этаркан, интеллектуал тажрибалар ўтказган ва уларга ўз асарларининг қаҳрамонларини жалб қилган. Унинг таъкидлашича, фикр юрита оладиган ижодкор ўз меҳнати қийматини икки баробарга оширади. Гёте «Фауст»ида инсон ва инсониятга доир чуқур концепцияни келтиради. Ўз даврининг моҳиятини акс эттиришда Бетховен, Вагнер, Шостакович мусикаларининг фалсафасини, Микеланджело ҳайкалтарошлиги, Рэмбрандт, Рафаэль тасвирий санъати, Эйзенштейн, Тарковский ва Феллини кинематографиясининг чуқур фалсафасини айтмайсизми?»¹.

Атрофимиздаги олам ва борликни эстетик жиҳатдан идрок этиш, ўрганиш ҳамда англашда барча санъат турлари каби миниатюра санъатининг ҳам ўрни каттадир. Ҳаётни адабий образларда акс эттира туриб, унга эстетик баҳо бериб, миниатюра гўзалликни кўра билиш учун кучли восита ҳисобланади. У нафақат кечаги ҳақиқатни, балки эртанги ҳаётни ҳам тўғри ифода этади. Ўзининг эртакона-фантастик, романтик ва эстетик хусусиятлари орқали инсонлар олдида гўзаллик оламини очиб бериб, уларнинг эстетик дидларини ривожлантиради, билим олиш ва мулоҳаза юритишга ундайди, қуршаб турган барча нарсани гўзалроқ қабул қилишга бўлган интилишларини тарбиялайди. Бу романтик кайфият ва дунёқараш муаммолари билан ҳамоҳангликни ифодалайди.

Маълумки, Мовароуннаҳр қадимдан китобат тартиб этиш ва уларни тўплаш маркази бўлган. Тарихий манбалар, бу ўлкада китоб йиғиш ва уларни омилкорлик билан асрашнинг бой анъаналари

¹ Ю.Борев. Эстетика. – Москва: Политиздат, 1988. – 124 с.

мавжуд бўлганлигидан далолат беради. XV асргача, асосан, илмий адабиётларни тўплаш устувор бўлган бўлса, XV асрдан бошлаб аста-секин миниатюра суратлари билан безатилган шеърӣ мажмуалар қўлёзмаларини йиғиш устунлик кила бошлади. Бунда Буюк Амир Темур ва унинг ворислари қилган ҳомийликлар муҳим аҳамият касб этган.

Қўплаб ёзма манбалар Амир Темурнинг илм-фанга, китобга, унинг яратувчиларига алоҳида меҳри бўлганлигидан далолат беради. Буюк Темур пойтахт Самарқандга нафақат қўплаб нодир қўлёзмалар, балки забот этилган ўлкалардан қўли гул усталар, мохир хаттотлар, мусаввирлар, муковачиларни олиб келган. Афсуски, саройида ишлаган усталар томонидан яратилган ана шу безакли қўлёзмаларнинг ўзи бизгача деярли етиб келмаган. Санъатшунос олима Мукаддима Ашрафий таъкидлаганидек: «Ўрта асрларда қўлёзма китоблар ва кутубхоналар тақдири худди одамларнинг тақдири каби таҳдидли ва аксар ҳолларда фожиавий эди. Ўрта аср муаллифлари ёзиб қолдирган гувоҳликларни ҳисобга олмаганда, Темурнинг машҳур кутубхонасидан ному нишон ҳам қолмаган. Фақат бу ерда тўпланган қўлёзма асарларининг санъат даражаси ўта юқори бўлганлигини тахмин қилиш мумкин, ҳолос. Зотан, булар — мағлуб бўлган ҳукмдорларнинг кутубхоналаридан саралаб келтирилган энг яхши асарлар, шунингдек, забот этилган ўлкалардан келтирилган замонасининг энг етакчи усталари томонидан Самарқандда — Темур саройида соҳибқирон учун тайёрланган ноёб китоблар эди»¹. Мазкур манбаларга асосланиб, биз Марказий Осиё тасвирий санъатини икки оқимда – монументал ва миниатюра ранг тасвири доирасида ривожланганлигини айтишимиз мумкин.

Марказий Осиёда тараккий этган монументал рангтасвир ва умуман, тасвирий санъат Темур даврида эстетик жиҳатдан янги шакл ва мазмунда ривожланди. Испаниянинг Амир Темур саройидаги элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг қундалиқларида ҳам шу ҳақда баён этилган. У Амир Темур саройи залларини таърифлар экан, сарой деворлари монументал-рангтасвир фрескалар билан мохирона қопланганини таъкидлаб ўтади². Шунингдек, Темур даврида қурилган

¹ Ашрафий М. Темур ва Улутбек даври Самарқанд миниатюраси. – Тошкент: Гафур Ғулום номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 10 б.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарқанд ко двору Тимура (1403-1406). – Москва: Наука, 1990. – 25 с.

Ширинбека ога, Бибихоним, Туман ога обидаларида наққошлик ва хаттотлик билан бирга, тасвирий лавҳалар, оқ ва мовий рангдаги табиат манзаралари тасвирлари ҳам мавжуддир.

Араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ «Амир Темур тарихи» («Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур») асарида куйидагиларни ёзган: «Темур Самарқандда кўпдан-кўп бўстонлар, серхашам қасрлар бунёд этди. Уларнинг ҳар бири ғаройиб тартибда, кўркам ва ажойиб кўринишда эди. Бўстонлар асосини мустаҳкам қилиб, мевали дарахтлар билан уларни бегади. Улардан бирини Эрам боғи, иккинчисини Фирдавс жаннати, бошқасини Дунё зийнати, унисини Шимол боғи, бунисини Олий жаннат деб атади. Шунингдек, баъзи жойларни буздириб, у бўстонлардан ҳар бири ичида бир қаср қурдирди. Бу қасрларнинг ҳар бирига ўз мажлисларини, ўз суратини турли шаклларда: бирида кулиб турган, иккинчисида ғазабланган, жанглар тасвирларини, расмий тантаналардаги суратларини; подшоҳлар, амирлар, уламолар ва улуғлар билан суҳбат қурган мажлисларини; султонларнинг унинг ҳузурда кўл ковуштириб туришларини, хизмат юзасидан бошқа мамлакатлардан ҳузурга келган подшоҳу султонларнинг вакилларини, Ҳинд, Дашти (Қипчоқ) ва Ажам жанглирию ўз зафарлари суратини, душманларининг қай аҳволда енгилиб қочганини; ўз авлодлари, набиралари, амирлари, кўшинлари суратларини; айшу ишрат мажлислари ва шароблари қадахларию қадахлари соқийларини, ўз улфати кўшиқчиларининг, турли мақомдаги ғазалхонлик куйчиларининг, ҳузурдаги севиқли ёрлари ва (никоҳидаги) хонимларнинг, шунингдек бир-бирига ўхшаб, улаиб кетган, унинг бутун умри мобайнида ўзга мамлакатларда воқеъ бўлган ҳодисалар суратларини тасвирлатди. Буларнинг ҳаммаси қай тарзда юз берган бўлса, шундайлигича ақс эттирилди. Бундан мақсади: ўзининг ишларидан ғойибона хабардор бўлиб, уларни ўз кўзи билан мушоҳада этмаганларга яққол намоён қилиб кўрсатиш эди»¹.

XV–XVI асрлардан бошлаб тасвирий санъатнинг ягона кўлланиладиган соҳаси – бу китобат миниатюраси ҳисобланар эди. Бунинг сабаби, Ўрта аср Шарқ халқларининг маънавий ҳаётида бадиий адабиётнинг улкан аҳамиятга эга эканлиги бўлган. Хаттотлик – кўлёзма адабиётнинг ажралмас бир қисмига айланиб,

¹Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2 қисм. – Тошкент: Мехнат, 1992. – 23 б.

миниатюра тасвирий санъатига ҳам, дастлаб, нақш сифатида қаралган. Бу даврлардан бошлаб, шеърят, бадий проза, тарихий воқеалар хроникаси воқеа-ходисаларнинг қуруқ рўйхати шаклида эмас, балки бадий асарларнинг ранг-баранг тили билан баён этила бошлаган.

Марказий Осиё миниатюра санъатида романтик руҳиятнинг мужассам бўлиши борасида Г.А.Пугаченкова қўйидагиларни айтганлар: «Ислом таълимотида, жонли образлар ва мавжудотларни тасвирлаш ман этилган бўлсада (Қуръонда бу тўғридан-тўғри кўрсатилмаган), бундай таъқиқ диний мазмунга эга бўлган қўлёмаларга мувофик амал қилинган. Адабий асарлар эса бундай чекловларга қарамасдан, улардан мустасно бўлиб, турли суратлар билан безатилган. Шунга кўра, Шарк адабиётининг романтик дунёсини очиб беришда (айниқса, шеърятда), қўлёмза китобларнинг безатилиши бутун жараёни ичида, айнан, миниатюра рангтасвирийнинг руҳий ҳолати жавоб бера олар эди»¹. Романтизм Марказий Осиё шеърятини, мусикаси, рақси ва рангтасвирийнинг энг аҳамиятли жиҳатларидан бири эканлигини таъкидлаган Т.Махмудов, шеърятда романтик услубга хос бўлган поэтик тафаккурнинг хусусиятини шоирнинг ҳаёлот оламини ўзининг энг яқин сирдоши ва йўлдоши билиши билан баробар, ҳаёлот қамраши мумкин бўлган даражада табиат ва қоинот воқеаларини ўз олами фаҳми доирасига жамлашга интилиши билан белгилайди. «Маълум даражада абстракт ва умумийликка берилиш ҳоллари ҳам кўринадилар, бироқ бу умумийлик бирон-бир чуқур фалсафий фикр, қараш ёки кечинмалар ифодаси тарзида намоён бўлади. Шоирнинг қобилияти, шахси ва индивидуал тасвир имкониятларига қараб, табиат, ҳаёт, инсон, халқ, тарих ва ривоятлар тўғрисидаги тушунчалар турланиб, нурланиб бораверади»².

«...Ҳар бир бадий методда бўлганидек, романтизмда ҳам келгуси авлодларни мафтун этадиган сир-асрорга бой мўъжизалар мавжуд... Романтизм ижодий метод ва йўналиш сифатида ҳукмронлик қилган даврларда поэзияга фавқулодда қатта эътибор берилган ва ҳатто, прозада ҳам, драмада ҳам лиризм бекиёс даражада қучайган. У ҳаётни билиш ва идрок этишининг энг ягона воситаларидан бирига

¹ Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах. – Москва: Изобразительное искусство, 1979. – 4 с.

² Махмудов Т., Зайниддинова Д. Чўлпон – романтик шоир // “Санъат” 10/1991. – 26.

айланган. Худди шу тарзда шоир шахсиятига ва поэзияга, поэтик ижодга сажда қилиш бошланган. Бу ҳол поэзиянинг ролини оширишга сабаб бўлган. Натижада, ҳаётнинг поэтик асосини, фавқулудда романтик кўтаринкилигини янада юкори бир нуктада акс эттириш ва тасдиқлашдек бош йўналиш кучайган»¹.

Адабиёт ва мусикада бўлгани каби тасвирий санъатда ҳам, ижод ва санъатнинг барча соҳалари учун умумий бўлган, муайян даврнинг нишонлари намоён бўлади. Романтизм ҳаётсеварлик, гўзаллик манбаси сифатида миниатюра санъатига ҳам кўп нарсани инъом килди. Шарк миниатюраларида қўлланилган бадиий услублар орасида романтизмга алоҳида эътибор қаратилган. Сўфийлар эстетикасининг соҳаси сифатида Ишк ва Гўзаллик мавзулари эса нафақат шеърят, балки тавирий санъатнинг ривожланишига ҳам хизмат килди. Зеро, «Ишк Худонинг сифатларидан бири – Гўзалликда кўринади. Гўзаллик дунёда нимаики бўлса, барчасида мужассамдир ва у доим Аллохни ёдга солиб туради. Аллохнинг ўзи ҳам соф Гўзаллик рамзи ҳисобланади»². Муқаддас китобимиз бўлган Куръони Каримда «Аллох гўзал ва у гўзалликни севади», - дейлади. Демак, ислоннинг эстетик нуктан назари гўзалликка ошно бўлмоқдир. Аллох гўзал экан, у яратган одам ҳам, у бунёд килган олам ҳам, бандаларга ҳадя этган ноз-неъматлари ҳам барчаси гўзалдир³.

«Иброҳим Ҳақкий айтади: «Мавло, кўрайлик, найлар, найларса гўзал айлар. Шунга мувофиқ, Аллохнинг исм-сифатларини васф этувчи сўзларимиз, унинг қудратини тамсил этувчи биноларимиз, меъморлик обидаларимиз, кўйингки, Тангри иродаси, исм-сифати билан боғлиқ бу оламда нимаики бўлса, ҳаммаси гўзал бўлиши керак. Араб имлоси, ғазал, битиклар, нақшлар, меъморий обидалар, тасвирий санъатнинг ислимий – тилсимий турлари эшитиш ва кўриш аъзоларимиз орқали руҳимизга ҳиссий қувонч олиб келади...»⁴.

Кўлёзма китоблар «миниатюра санъатини жуда кўп мавзу ва сюжетлар билан таъминлаб, Табриз, Ҳирот ва Бухоро мактабларининг намояндалари, мусаввирлари томонидан тўқис безатилган». Низомийнинг «Хамса»си ва Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си миниатюралар билан энг кўп безатилган адабий

¹ Қулжонов А. Реализм ва романтизм (Метод ва услуб масалалари. Ёзувчи ҳаёти ва ижоди). - Тошкент: 1983. - 4 б.

² Исмаилов Б. Нангестетическая философская традиция в персидско-таджикской поэзии IX-XV вв. - Душанбе: Дошн. 1986. - 186 б.

³ Булатов С., Толипов П. Гўзаллик фалсафаси (монография). - Тошкент: Фан ва технология. 2008. - 4 б.

⁴ Каранг: Гафур Гулом. Ибтидодаги аҳд. // Тафаккур журнали. 1994. №1. - Б.53-54.

асарлар бўлиб ҳисобланар эди¹. Бундан ташқари, бизгача Амир Хусрав Дехлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва Саъдий асарларига ишланган, жаҳон дурдоналари хазинасидан ўрин олган бебаҳо миниатюра асарлари етиб келган. Бу, ўз навбатида, адабиётнинг миниатюра санъатининг шаклланишига катта таъсир ўтказганлигини ва унинг ривожланишига замин яратганлигидан далолат беради.

Бадиий ижоддаги ишк-муҳаббат мавзуси Шарк рангтасвирида ҳам муҳим ўрин эгаллаб келган (Фарход ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайхо образлари тасвирланган миниатюралар ва б.). Сўфийлар шеърятини тасвир оркали ифодаловчи Шарк миниатюрасида қахрамонларнинг ишқий ҳиссиётлари, уларнинг сўфиёна талқини образли бадиий-тасвирий воситалар, ранг, чизиклар, истиора, белги ва рамзлар ёрдамида, фақат сўфийларнинг зохир ва ботин таълимотидан хабардор кишилар тушуна оладиган тарзда тасвирлаб берилган².

Ҳирот миниатюра мактабини юқори чўққига олиб чиққан тенги йўк мусаввир Камолиддин Бехзод мусаввир сифатида оламнинг гўзаллигини ва сир-асрорларга бойлигини жуда теран англаган. Кўнглининг нозиклиги боис атрофидаги бетакрорликни ва гўзалликни кўра олган. Бехзод ўз умри давомида минглаб мўъжаз тасвирлар ишлаган. У тасвирий санъатда ўз усул ва услуби билан бадиий мактаб яратган.

Таникли шарқшунос олим А.Ю.Якубовский Бехзод ҳақида кўйидаги фикрларни билдирган: «Бехзод ижодининг қиймати асарларидаги рангларнинг ёркинлиги ва мутаносиб тарздаги нафислиги билан белгиланади. Мусаввир асарларининг кадр-киммати, аввало мавзу моҳиятига жиддий ёндашилгани билан белгиланади. У ажойиб портретлар яратиш (Ҳусайн Бойқаро сурати), саройдаги маросимларни гўзал шаклларда ифодалаш («Темур боғида қабул маросими», «Зафарнома»), жангу жадалларни тасвирлаш баробарида, оддий одамларнинг маиший ҳаётини ҳам ҳаққоний акс эттира олган»³. Мусаввир ижоди учун хос нозик лиризм ва романтик руҳ эса Низомийнинг «Хамса»си (XV аср охири; Британия музейи) ва Амир Хусрав Дехлавийнинг «Лайли ва

¹ Parello D. Encyclopaedia Iranica. <http://www.iranicaonline.org/articles/kamsa-of-nezami>.

² қаранг: Раҳимова З. Шарк миниатюрасида ишк- муҳаббат мавзуси // "Санъат" 3. 2009. — 5 б.

³ Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Сб. статей «Алишер Навои». — Москва-Ленинград: ИВАН, 1946. — С.29-30.

Мажнун» (Салтиков-Щедрин кутубхонаси) асарларига ишланган суратларда, айникса, тўлаконли намоён бўлган¹.

XV-XVI ва ундан сўнгги асрларда Камолиддин Бехзод шогирдларини Хиротда, Табризда, Бухорода, Самарқандда, Шерозда, Исфажонда, Истамбулда, Ҳиндистонда, шунингдек, улкан Шаркнинг бошқа жуда кўплаб шаҳарларида учратиш мумкин эди. Султон Муҳаммад, Қосим Али Чехракушой, Дарвиш Муҳаммад, Устод Муҳаммадий, Музаффар Али, Юсуф Мулло, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мир Саид Али, Махмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби ўндан зиёд атокли мусаввирлар Бехзод мактабини, унинг услубини ўз замоналари тақозоларига биноан зўр муваффақият билан давом эттирганлар². Камолиддин Бехзоднинг ижодий анъаналарини давом эттирган ҳолда, мусаввирларнинг баъзилари ўзларининг миниатюраларида халқ ҳаёти мавзуларига, эртақона ва панд-насихатли сюжетларга мурожаат қилган бўлсалар, бошқалари сал ўзгартирилган кўринишда, Бехзоднинг классик ижодий меъёрларига амал қилиб, унинг айнан, романтик услубини давом эттирдилар. Аммо барчаси учун ҳам чизик ва рангларнинг мукамаллигига эътибор қаратиш ва Бехзод сингари ўзларининг миниатюраларида жўшқин ранглардан фойдаланиш одат тусига кирган эди.

Мусаввирлар томонидан яратилган миниатюраларни адабий асарларнинг шеърый мисралари билан таққослаганда уларнинг нафақат асар мазмунини очиб берганлигини, балки улкан бадиий фантазия ва креативлик намоён этганлигини ҳам кўрамиз. Бу билан улар «рангтаъсвир услубининг реал ишончлилик томонига қўшимча тарзда жонли кузатувлар мўллигини киритдилар»³. Миниатюрочи рассомлар фақат матн тафсилотларини баён этмаганлар, аксинча, уни мантиқан давом эттириб, таъсирланаётган ҳолатларга ижодий ишлов бериб, тўлик ҳикоя қилишга интилдилар. Мисол тариқасида Низомий Ганжавийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига тегишли эпизодни таъсирлаган, тақдир тақозоси билан ўз ижодини Табриз ва Ҳиндистонда давом эттиришга мажбур бўлган Марказий Осиёнинг моҳир мусаввири, Хирот миниатюра мактаби даҳоси Камолиддин

¹ Пугаченкова Г.А. Камаледдин Бехзод – грани творчества. К 525 – летию со дня рождения. Материалы научной конференции. – Тошкент, 1984. – 12 с.

² «Маънавият юдузлари» Маъсул муҳаррир: М.М.Хайруллаев. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1999. – 232 б.

³ Брелатский Л.С., Вейнман Б.В. Искусство Азербайджана IV – XVIII веков. – Москва: Искусство, 1976. – 181 с.

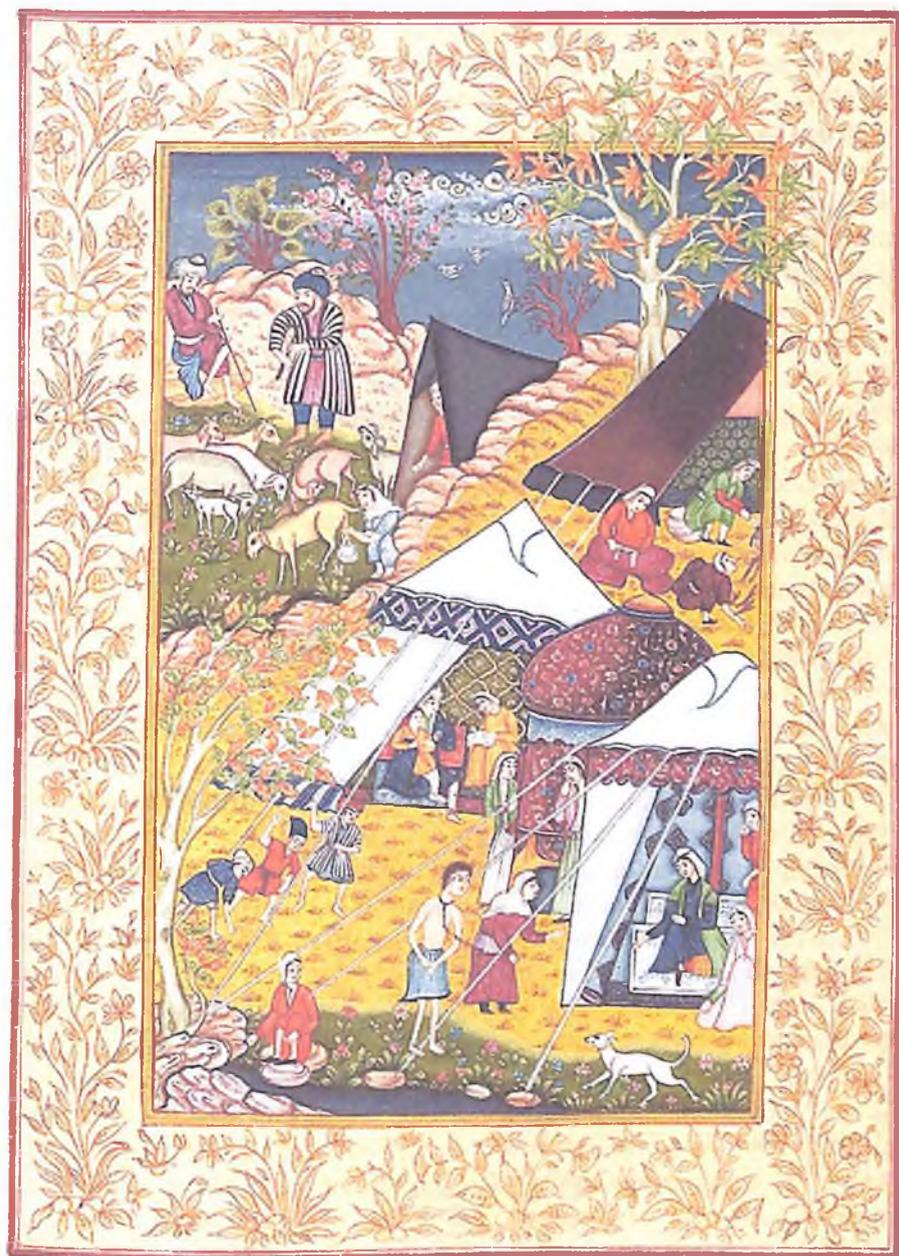
Бехзоднинг шогирди Мир Саид Алининг «Мажнун Лайли чодир олдида» миниатюрасини келтирамиз (1-илова).

Низомий ўз асарида Лайлининг хузурига кампир томонидан келтирилган телба Мажнунни ва уни қуршаб олган хис-туйғуларини маҳорат билан етказиб берган бўлса, мусаввир кўчманчилар ҳаёти ва турмуш тарзини батафсил ёритиб бериб ҳамда най асбобида чалаётган чўпон образини тасвирлаб, бу ҳикоянинг маъно-мазмунини романтик руҳда ўзига ҳос тарзда тўлдирди. Айтиш жоизки, тадқиқотчилар, хусусан, К.Керимов томонидан миниатюраларнинг бу хусусияти «адабий сюжетда кўзда тутилмаган кўшимча персонажлар билан миниатюрани жонлантириш»¹ деб, белгилаб ўтилган.

Мир Саид Алининг мазкур миниатюраси маконнинг ғоят кўламлилиги, лавҳаларнинг бир-бирига боғланганлиги, ҳар бир деталь ва персонажнинг, ҳатто, мусикий асбобнинг (най) сюжет линиясига катъий бўйсундирилганлиги билан кишини мафтун этади. Мазкур миниатюрада кўчманчиликда ҳаёт кечирадиган, кабиласининг қаттиқ муҳофазаси остида, одамлардан йироқда яшовчи Лайли билан кўришиш учун йўл топган, Мажнуннинг «хийла усули» эпизоди тасвирланган. Занжирлар билан кишанланган фақирни етаклаб келаётган кампирни учратган Мажнун, ундан фақирнинг ўрнини эгаллашга руҳсат беришини ва Лайлининг чодир олдигача олиб боришини илтимос қилади. Аммо, дostonда таърифланганидек, севикли ёрини узоқдан кўрган Мажнун, яна ақлдан озиб кочиб кетади.

Миниатюранинг олд қисмида, занжирбанд Мажнунни тоғли жойларда жойлашган дабдабали ва чиройли накшли чодирларга етаклаб келаётган кампирни кўрамиз. Биринчи чодирда кизил гиламда Лайли, бирмунча нарида эса дугонаси ва хизматкори ўтирибди. Лайли кўл ишораси билан Мажнун ва кампирни таклиф қилмоқда. Шунингдек, миниатюрада аёлларнинг меҳнати жараёни, она ва болаларнинг тасвири ҳамда кўчманчи кабилалар ҳаётини ёритувчи чорва ва уй хайвонларининг тасвири намоён этилган. Миниатюрадаги кенг маконнинг аксарият қисми ҳашаматли пардалар ва зеб-зийнатлар билан безатилган оппок чодирлар билан тўлдирилган.

¹ Керимов К. Азербайджанские миниатюры. – Баку: Ишyg, 1980. – 17 с.

1-иллова. Мир Саид Али, «Мажнун Лайли чодирини олдида» миниатюраси

Миниатюранинг юкори кисмида, олис тепаликда ҳассасига суянган қария ва най асбобиди куй чалаётган чўпон тасвирланган. Бу кўриниш гуллаб-яшнаётган ландшафт ва мовий осмондаги оппоқ булутлар тасвири билан биргаликда ажойиб ранг-баранг манзарани юзага келтиради. Миниатюрадаги тасвирнинг адабий сюжет билан бевосита боғланмаганлиги ва шу билан бир каторда, ҳаётининг хамда батафсил ёритилганлиги, асарнинг асосий мазмун-моҳиятини ва романтик руҳиятини янада бойитиб тўлдиради.

Умуман, чолғу созларининг ўрни миниатюра санъатида, тасвирланаётган мавзуларнинг сермаъно ифодаси учун нафакат фойдаланилган кўшимча фон-персонаж, балки айна пайтда, акс эттирилган лавҳаларда воқеа-ҳодисаларнинг мазмунини очиб берувчи ёки асосий персонажлар ўртасидаги муносабатларни ойдинлаштирувчи восита бўлиб ҳам хизмат қилади. «Муסיкий созлар» билан бойитилган миниатюралар тасвирга сингидирилган воқеа-ҳодисаларнинг тавсифи бўлиб, маълум воқеълик ва борлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Чолғу асбоблари давр бадиий маданияти, ижтимоий ҳаётининг айрим кўринишлари, инсонлараро муносабатлари ҳақида тасаввур бериб, миниатюралардаги эстетик ва романтик хусусиятларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан ҳам, мусаввирлар чолғу созларини рамзий маъно касб этувчи манба сифатида ҳам тасвир этганлар.

Миниатюра асаридан кўриниб турибдики, Низомий Ганжавий ўз ижодида муסיқа оламига алоҳида эътибор қаратган. Низомийнинг дostonлари ва уларга ишланган миниатюра асарлари, шоирнинг ўзига хос дунёқарашида ва атрофидаги маданий маконда муסיқанинг муҳим ўринда турганлигидан ва катта аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам, «бугунги кунгача етиб келган миниатюралар мусулмон Шарқининг ўз давридаги замонавий муסיқа амалиёти борасидаги маълумотларни ўзида мужассам этиб, муסיқашунослар учун ҳам бебаҳо манба ҳисобланади»¹. Муסיқа илмининг тасвирий санъат билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қаратган Ф.Халык-заде, «ўтган асрларнинг оғзаки муסיқасининг умумий кўриниши аста-секинлик билан қисман намоён бўлмоқда. Турли манбалардан «хусусан,

¹ Байрамова А. Поэмы Низами Гянджеви в контексте взаимоотношения искусств. – Баку: Орхан, 2014. – 46 с.

миниатюралардан» олинган билимларнинг алоҳида заррачалари эса, унинг турфа томонларига нозик нур таратмоқда»¹ деб, таъкидлайди.

Маълумки, айрим мусиқа асбоблари сўфиёна тарикат аъзолари ҳаётида алоҳида ўрин тутган. Хусусан, най улар учун поклик, адолат, тўғрилиқ ва шу билан бирга айрилиқ азобини тортаётган қалб изтиробларининг рамзи бўлиб ҳисобланган. Мисол килиб келтирилган Мир Саид Алининг «Мажнун Лайли чодирини олдида» миниатюрасининг юкори қисмида тасвирланган най чалаётган чўпон образи ҳам, асарга ўзига хос эстетик маъно касб этган. «Бу композицияда ишқ туфайли қалби изтиробга тўлган Мажнун ва най чалаётган чўпон бир осмон тагида, бир маконда тасвирга олинади. Севги дардида телбага айланган ошиқ дардини айрилиқдан азоб чекаётган қалб рамзи бўлган най ҳикоя қилади»². Мазкур миниатюрада тасвирланган муҳит, маълум рамзий маънога эга бўлган «най» асбоби, нафақат муайян даврнинг мусиқа дунёси ҳақида маълумотларга эга бўлиш, балки асар романтик руҳиятини англаш учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Романтизм моҳиятини англашда Ф.Шеллингнинг оламнинг абадийлиги ва ўзгарувчанлиги ҳақидаги ғояси муҳим ўрин эгаллайди. Шеллинг фикрига кўра, «Санъат асарларида ижтимоий ва англамаган фаолиятнинг айнанлиги кўринади... Санъат асарларига хос бўлган асосий хусусият англамаганликнинг абадийлигидир (табиат ва эркинлик синтези). Ижодкор ўз асарига абадийликка ўхшаш, майлларига бўйсунган, унинг ўйларида мавжуд бўлган фикрлардан ташқари бор бути билан очилганда ҳам, ҳеч қандай сўнгги ақл ҳам эришиб бўлмайдиган нарсани жо қилади»³. Шу ўринда, Шарк романтизми ҳам бутун жаҳонга, бутун илмий тафаккур оламига, баднийат дунёсига ўзининг мўжизали, қудратли поэтикаси ҳамда пинҳона теранликларга бой сир-асрорлари билан машҳур бўлиб, ўзининг бой тажрибаси билан асрлар мобайнида хайратга солиб келмоқда.

Бутун инсоният оламини сеҳрли дунёси билан мафтун қилиб келётган бу буюк мўъжизанинг – улуғвор романтизмнинг, шундай қудратли ва баднийат-эстетик кучга эга бўлишида Марказий Осиё

¹ Қарағ: Халык-заде Ф. Музыкальные аспекты изучения «Китаби Деде Коркуд». – Алматы: Арна-б, 2011. – 16 с.

² Иброҳимов О. Қамолдин Бехзод ва мусиқа. // «Санъат», 1/2006. – Б.12.

³ Ф.В.Й.Шеллинг. Система трансцендентального идеализма. – Ленинград: Огиз-Соцэкгиз, 1936. – 383 с.

халкларининг, санъаткорларининг, шоиру-ёзувчиларининг ва албатта, мусаввирларининг улкан хизмати мужассамдир. Адабий асарларнинг, хусусан, шеърятнинг батафсил маъно-мазмуни эса, шарк халкларининг эстетик хазинаси бўлиб ҳисобланадиган ва адабий образларга романтиклик баҳш этишда улкан имкониятларга эга бўлган – миниатюра асарларида яққол ўз ифодасини топгандир.

Маълумки, маънавий киёфа, ахлокий ва эстетик фазилатлар кундалик ҳаётда, меҳнат ва жамоат амалиётларида хилма-хил ижтимоий-тарихий омиллар, воситалар таъсирида шаклланиб боради. Инсонлар маънавиятини шакллантириш, ўз навбатида, уларнинг дунёкарашини кенгайтириш ҳамда ижодий қобилятини юксалтиришга чорлайди. Бунга, албатта, мустаҳкам куч, яъни эстетик-ғоявий тарбия ҳамда эстетик тафаккур, эстетик дид, эстетик дунёкараш, эстетик ҳис-туйғу, эстетик идеал ва эстетик карашларни мақсадли шакллантириш жараёни керак бўлади.

Инсонда эстетик ҳис-туйғу бўлмас экан, эстетик талаб ва эҳтиёж ҳам бўлмайди. Чунки, эстетик ҳис-туйғу инсонларда борликни эстетик қабул қилиш ва ўзгартириш қобилятини ифодалайди. Эстетик дид ва фаолият шаклланишида муҳим ўрин тутадиган эстетик эҳтиёжни қондириш учун эса инсон табиат ва атрофдагилар билан муносабатга кира олиши, бошқа кишилар билан ўзаро алоқада бўлиши, эстетик завқ ва эстетик қаноат ҳосил қила олиши керак.

Атроф муҳитни, табиатни, ходисаларни, ижтимоий ва маиший турмушни, меҳнат жараёнини эстетик қабул қилиш, ўзгартириш ва қайта қуришга қаратилган ҳатти-ҳаракатлар йиғиндисини ифодалайдиган ижтимоий фаолиятнинг муҳим соҳаси эстетик фаолият ҳисобланади. Шунга кўра, миниатюра санъати асарларини ҳам, кўздан кечириш, тушуниш ва таҳлил қилиш фаолияти жараёнида инсон ташқи оламни, ботиний ва зохирий гўзалликни англашни, теварак-атрофни қайта қуришни ўрганиб, аста-секин ўзини ўзи қайта қуради ва маънавий қамолот сари чорлайди. Натижада, бадиий-эстетик диди шаклланади ва такомиллашиб боради.

Маълумки, гўзалликни кўра билиш, ҳис қилиш ва ундан завқлана олиш - инсон маънавий ва эстетик тарбиясининг асоси бўлиб ҳисобланади. Инсоннинг санъат объектидан ҳиссий лаззатланиш хусусиятларини шакллантиришда, бевосита, миниатюра рангтаъсирининг йўналтирувчи асосий қучини

кўришимиз мумкин. Чунки, ахлоқий-эстетик маданиятни юкори даражада шакллантириш ҳамда гўзалликни ҳис қилиш ва тасаввур этиш учун ижодий тасаввурни такомиллаштириш лозимдир. Инсон ҳаётига, унинг ахлоқий-эстетик тарбиясига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири бўлиб ҳисобланадиган миниатюра санъати эса, айнан шу жиҳатларни ўзида камраб олган.

Эстетик билим, эстетик таълим ва эстетик тарбия муаммоларини тадқиқ қилган адабиётларнинг аксарияти, шахсга педагогик ёндашувда дифференциация тамойилини инобатга олмаган ҳолда, “таълим-тарбия” ва “шахснинг эстетик баркамоллиги” тушунчалари орасидаги фарқларнинг мавжудлиги фикрларни рад этади. Таажжуб эмаски, нафақат терминологик, балки назарий ва амалий томондан ҳам мазкур муаммо мураккаблиги эстетик тарбия масаласига бориб такалади. Эстетик тарбия тўғрисида мулоҳаза юритаётганларнинг кўпчилиги, гайриихтиёрий равишда бу масалани эстетик таълим деб белгиласа ҳам, мазкур масалани эстетик тарбия назариясига, эстетик тарбия тизими ва эстетик тарбия шаклларига алоқадорлиги муқаррардир. Шубҳасизки, таълим ва тарбия, тарбия ва таълим ўзаро алоқадордир, бошқача бўлганда таълим ва тарбиянинг бирдамлиги ва бирлашиши зарурияти тўғрисида доимо таъкидланмас эди¹. Бежиз эмас, инсоният тарихидаги барча турдаги санъат асарлари мураббийлик - тарбиячилик вазифасини ҳам бажарган. Тасвирлар, нақшлар, рақслар, эртақ-афсоналар орқали авлоддан авлодга ўтиб, ўз ичида амалий, ахлоқий ва эстетик тажрибаларни мужассамлаштирган эди.

Эстетик тарбия борасида ўз фикрларини айтиб ўтган Н.Дмитриева, эстетик тарбияни – бу, аввало, инсон ҳаётидаги, табиат ва жамиятдаги, санъат ва фандаги, умуман, бутун борликдаги гўзалликларни тўла-тўқис қабул қила олиш қобилиятини тарбиялашдир² деб, таъкидлаган. О.Ғайбуллаев эса, адабиёт ва санъатни шахс эстетик тарбияси турлари қаторига киритиб, «адабиёт ва санъат ҳаёт билан боғлиқ ҳолатда инсонлар маънавиятини, тафаккур тарзини, нафосат оламини гўзаллик туйғуларига безайди. Чунки адабиётда ҳам, санъатда ҳам ўзига хос миллийлик ва инсониятга тегишли эстетик туйғулар яширинган»³ деб,

¹ Зеленов Л.А., Куликов Г.И. Методологические проблемы эстетики. – Москва: Высшая школа. 1982. – 74 с.

² Дмитриева Н.А. Эстетического воспитания. – Москва: Просвещение. 1965. – 16 с.

³ Ғайбуллаев О. «Эстетика». Самарқанд. 2019. – 128 б.

таъкидлайди. Айтиш мумкинки, эстетик тарбия ўз ичига бадий, мафкуравий, маънавий ҳамда ахлокий тарбияни камраб олган тарзда инсоннинг рухий оламини бойитиб боради.

Марказий Осиёда қўлёзма китоблар йиллар ва асрлар давомида, аждодларимиз томонидан яратилган маънавий бойлик дурдоналарининг нафақат маданий ўчоғи, балки ягона билим бериш ва тарбия қуроли ҳам ҳисобланар эди. Миниатюра мактабларининг инсон эстетик тарбиясидаги ўрни нихоятда катта бўлиб, бу буюк мусаввирларнинг асарларида ўз аксини топгандир. Мисол тариқасида Камолитдин Бехзоднинг Низомийнинг «Хамса»сига ишланган «Искандар ва етти донишманд» номли машхур асарини келтириб ўтамиз (2-илова).

1495 йили Ҳиротда Низомийнинг «Хамса»си қайта кўчирилган бўлиб, унга Камолитдин Бехзод томонидан бир қанча миниатюра расмлар ишланган. Ҳозирги пайтда Лондондаги Британия музейида сақланаётган бу қўлёзма ва ундаги мўжаз тасвирлар санъатимиз тарихида ва инсоннинг эстетик тарбиясида алоҳида аҳамиятга эғалигини айтишимиз мумкин. «Туркумдаги “Искандар ва етти донишманд» номли миниатюра асари ўзига хос бир бадий-эстетик муҳит касб этган. Асарда донишмандлик, заковат, зийраклик каби инсон тафакқурига хос фалсафий қарашлар тимсоллари билан бирга, меъморчиликдаги амалий безак санъати, шарқона муҳитга хос гўзал ва нафис турмуш манзараси жозибали тасвирланган.»¹ Мазкур миниатюрада табиат бағрида шарқ алломаларининг анъанавий давра суҳбати акс эттирилган бўлиб, бу суратдаги ҳар бир образда камтарона илтифот, ҳушмуомалалик, зукколик, назокат каби нозик эстетик хусусиятлар яққол сезилиб туради. Айниқса, суҳбатдошларнинг бир-бирига ўта ҳурмат билан мулоқотда эканликлари нафис тасвири вужудга келтириб, томошабин нигоҳида ўзгача ҳайрат уйғотиши табиий.

Миниатюрани кўздан кечирар эканмиз, мусаввир тасвирий ижодида самимийлик ва ҳаққонийлик каби ахлокий хислатларнинг ҳам ифодаланганлигини кўришимиз мумкин. Зеро, «Бадий асарнинг энг аҳамиятли томони нима? Мавзу ва уни муваффақиятли равишда тўлдирадиган мазмунми? Албатта! Балки, маҳоратдир? Мутлақо тўғри. Бу иккита тузилмаларсиз асар мукамал бўла олмайди. Менинг фикримча, иккаласидан ҳам муҳимроқ ҳисобланадиган учинчи томони ҳам бор. Ўз вақтида, улуғ Данте ҳам

¹ Қаранг: Ойдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. – Тошкент: Ижод, 2007. – 40 б.

айтган эди – ҳар қандай бадий асарнинг зарурий хусусияти – бу самимийликдир. Нафакат асарларда, балки ҳаётда ҳам самимийлик ҳаводек зарур. Ахир, бусиз ҳаёт – ёлғондир»¹.

Мазкур миниатюрада кўрганимиздек, санъатнинг ушбу нафис ва мўжаз турига хос бўлган эстетик ва ахлокий хусусиятларнинг мазмунан ва шаклан бирлашиши ва шу нуктаи назардан қилинган таҳлил миниатюра асарларининг рамзий маънога ҳам эгаллиги тўғрисидаги фикрга олиб келади. Миниатюранинг шакли ва образлар тизимини юзага келтирган услубий вазифалардан маъно вазифаларига ўтишнинг таҳлили воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини тўлиқроқ тушуниб олишга ёрдам беради.

Миниатюра асарларининг маъно-мазмунига, бадий образли ифодалиликнинг юқори босқичига кўтарилган дидактик моҳиятига кириб бориш, авваломбор, уларнинг аҳамиятини тушуниш, кишиларнинг алоҳида ички дунёсига кириш, ўзига хос шарқона лаззатини ҳис қилиш ҳамда вақт ўтган сари миниатюралар қандай ўзгарганлигини ва қайта англаганини кузатиш имконини беради.

Шакл ва мотивни қатъийлаштириш, уларнинг шартли ифодалилиги кишилар фикри ва ҳиссини очиқ берди, халқнинг олами идрок этишини акс эттирди, юзлаб йиллар давомида уларнинг ҳаётни тушуниши ифодаси бўлиб келди. Санъатнинг ажойиб намуналарида гавдалантирилган миниатюранинг ўзига хос эстетик хусусиятларидан бўлмиш эзгулик, муҳаббат, бахт-саодат, гўзаллик образлари инсоннинг дунёни гўзал ҳис қилишини, унинг орзу-умидларини ва юксак идеалларини намойиш этди.

Ўтган асрларда миниатюраларнинг эстетик ва романтик жиҳатларини расомлар, асосан, ранглар ва чизгилар кўланқаси салмоғи, вазминлик ва ёруғлик орқали ифодалашган. Масалан, образлар мусиқий тугалланганлиги тасвирнинг воқеаларга бойлиги, рангларнинг маромига етказилганлиги туфайли таъсир кучига эга бўлган. Мусаввирлар миниатюралардаги композиция ечимига эришишда инсон ва ҳайвонни нафис тасвирлашдан тортиб, бутун тасвирни нозик ўраб олган нақшгача безак билан бойитишган.

Ҳатто, композицион бўшлиқлар ҳам батартиб равишда ўта вазминлик билан аниқ тўлдирилган.

¹ Азимова Д. Диалог с Омаром Хайёмом” (веб-речъ А.Орипов). – Тошкент: Ўзбекистон, 2016. - 5 с.

2-илова. Камолитдин Бехзод, Низомийнинг «Хамса»сига ишланган «Искандар ва етти дошуманд» миниатюраси

Хозирги давр миниатюра асарларининг эстетик ва романтик жиҳатлари ўрта аср Марказий Осиё миниатюраларидан фарк қилиб, бу, асосан, хозирги рассомлар ижодида кўзга ташланадиган ритмларнинг қатъий жўшқинлиги, образларнинг эмоционал ҳамда реалистик кескинлигида намоён бўлади. Миниатюраларда макон ёруғлик ва ҳаво билан тўлиқдек туюладиган, ритм қонунияти амал қилиб турган теранлик касб этади. Кўплаб миниатюралардаги равон, силлик нақшлар алоҳида шакл эркинлигини юзага келтиради, ранглар қўланкасини ифодали кенгайтиради. Баъзан замонавий рассомлар маконни юқорига силжитиши натижасида композиция ритми янада кескинлашади, образларга эса алоҳида жиддийлик ҳамда ифодалилик бахш этилади.

Турли асарларда образнинг индивидуаллик даражаси жуда хилма-хил. Бирок унга, энг аввало, Шарқ миниатюрасининг ўзига хослиги, унинг предмет билан ҳамда бадиий замоннинг кўп қатламлилиги ва чекланганлиги орқали эътибор қаратиш муҳим. Айниқса, хозирги давр миниатюра асарларида эстетик хусусиятлар образларга романтиклик бахш этишда, шунингдек, улуғворлик, қаҳрамонлик, муҳаббат жўш уриб турган поэзияларда яққол ўз ифодасини топгандир. Бу хусусиятлар эса, ўз навбатида, миниатюраларнинг бадиий қурилишини, унинг поэтик шаклини ва замон билан боғлиқ турли жиҳатларини сақлаб қолиш имконини беради.

Инсон қалбидаги улуғворлик, меҳрибонлик, эзгулик, иймонлилик, ор-номус, виждон, диёнат каби туйғулар маънавият ва санъат орқали озуқа олади. Шу ўринда миниатюра санъати ҳам инсонларнинг маънавий оламини, эстетик дидини ривожлантириб, жамиятда комил инсонларни тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Миниатюра санъатининг романтик хусусиятларини ўрганиш ва англаб етиш натижасида, биз инсонларнинг ботиний гўзаллиги доимо олам, табиат билан ҳамоҳанг ва уйғунликда бўлишини айтишимиз мумкин.

Марказий Осиё миниатюра санъатининг асосий таъсир кучи инсоннинг маънавий ва романтик дунёсига, унинг фикр-мулоҳазалари ва хис туйғуларига, ақл-идрокига, эстетик эҳтиёжларини қондиришга ва маънавий маданиятини ривожлантиришга қаратилган бўлади. Сюжетларида тарихий воқеаларни, гўзал табиатни, қаҳрамонона ҳаракатларни, романтик

сахналарни, яхши ва ёмон ходисаларни ибрат килиб кўрсатиш асосида миниатюра санъати ахлокий покликка, гўзал хулкка, юксак маънавиятга, раҳм-шафкатга, дардкашликка, эстетик диднинг шаклланишига, инсонпарварликка ва айни вақтда, маънавий камолотга даъват этади.

Маънавий камолот ва миниатюра санъати, айни дамда, бир-бирини тўлдирувчи, ҳаракатлантирувчи ҳамда бойитувчи тушунчаларга айланади. Чунки, маънавий камолот тушунчаси бевосита ҳар бир инсон билан боғлиқ бўлса, миниатюра санъати ўзининг романтик ва эстетик хусусиятлари орқали инсонни эзгуликка етакловчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

II БОБ. МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНИАТЮРА САНЪАТИДА ВОРИСИЙЛИК АНЪАНАЛАРИ ВА МАКТАБЛАРИ

Марказий Осиё халклари тарихида қўлёзма китобларнинг нафис тасвирларини тўғри англаш ва безатилиши санъатига баҳо бериш учун, аввало, биз бу санъат турини ижтимоий-тарихий таракқиёт даражаси билан чамбарчас боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда, давр талабига ҳос бўлган умумий ахлоқий-эстетик кадриятлар нуктаи назаридан кўриб чиқишимиз керак.

Шарқ халқларининг маданий ҳаётида, айниқса, ўрта асрларда тажрибалар давомида такомиллашган бир бутун яхлит концепция йўлга қўйилган эди, яъни турли бадий ижод соҳалари, жумладан, миниатюра санъати ҳам ворисийлик аънаналари асосида ривожланган. Айнан, миниатюра санъатининг аънаналаринини, ворисийлик қонун-қоидалари асосида ўрганилиши, бу санъат турининг хусусиятларини, муайян даврнинг ўзига ҳос жиҳатларини ва миниатюра рангтасвири мактабларини аниқлаб олишга ёрдам беради.

Қўплаб ёзма манбалар, маълумотлар, қилинган тадқиқотлар асосида биз шуни айтишимиз мумкинки, миниатюра санъати шарқ мамлакатлари маданиятида асосан аънавийлик тамойили негизида шаклланган ва маълум қонун-қоидалар асосида ривожлангандир. Айни пайтда, мусаввирлар аънаналарни аста-секин такомиллаштириш ва теранлаштириш устида иш олиб борганлар. Бу эса, ўз навбатида, янгича ривожланиш учун қулай имкониятлар яратган.

Марказий Осиё миниатюрачи рассомлари, миниатюраларига асосан бўлаётган воқеа-ҳодисани эмас, балки ўзларининг ўзига ҳос бадий воситалари орқали бадий асарнинг моҳиятини, мазмунини, муайян давр учун умумий тан олинган ғояни жонлантириб беришни ўз олдларига мақсад қилиб қўядилар.

Самарқанд, Ҳирот, Тошкент - Бухоро миниатюра мактабларининг ворисийлик контекстида умумий ва алоҳидалик аънаналари

Миниатюра санъати Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонгача худудда бир даврга ҳос бадий-эстетик ҳодиса эди. Эстетик ва романтик хусусиятлари нуктаи назаридан Марказий Осиё миниатюра санъатини айнан бадий мактаблар тизими ва уларнинг

ўзига хос жиҳатлари асосида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, бу мактаблар услубий жиҳатдан бир-бирига жуда яқин бўлса-да, айнан ўхшаш эмасдир.

Миниатюрочи рассомларнинг ишлаш услублари ва усуллари Марказий Осиёнинг барча ҳудудларида деярли ўхшаш бўлганлиги учун тасвир чизмаларининг нусха ва намуналар кўринишида турли географик ҳудудларга кенг тарқалиши натижасида ва ниҳоят, мусаввирларнинг бир ҳукмдор саройидан бошқа ҳукмдор саройига кўчиб юриши сабабли миниатюра санъатининг муайян ҳудудий ва бадий мактабларининг алоҳида жиҳатларини кўрсатиш мушкулдир. Бундан ташқари, кадимги қўлёзмалар миниатюраларида уларнинг каерда яратилганлиги кўрсатилмаган. Аммо бу мактаблар мавжуд эди. Уларни аниқлаб олишга бир қанча ташқи белгилар ёрдам беради: миниатюраларда тасвирланган либослар, бош кийимлари ва пойабзалларнинг фаркли томонлари ва муайян этник мухитга мувофиқлиги.

Бу белгилар мактабларнинг эстетик категорияларини белгилаб бермаса-да, миниатюралар яратилган жойни аниқ кўрсатиб беришга хизмат қилади. Негаки, миниатюра асарларида тарихий хроникаларни (йилнома), классик бадий асарларнинг эпизодларини акс эттирган шарқ мусаввири, асосан, қахрамонларини ўз даври ва мухити шарт-шароитида ва либосида тасвирлаб берар эди¹.

Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, ўрта асрларда Шарқда барча соҳаларда уйғониш рўй бериб, XIVа.дан бошлаб тасвирий санъат соҳаси ҳам юқори чўккиларга эриша бошлади ва икки оқимда ривожланди – монументал ва миниатюра рангтасвирида. Айниқса, тасвирий санъатнинг мўжаз рангтасвири, яъни миниатюра тури, китоб графикаси билан боғлиқ ҳолда кенг ривож топди. Натижада, Шарқда бир қатор рангтасвир мактаблари пайдо бўлди². Мазкур миниатюра мактаблари жуда ривожланган бўлиб, турли номлар билан аталарди. Мисол, «Ҳирот», «Самарқанд миниатюра мактаблари», «Бухоро», «Шохрухия» (Тошкент), «Табриз» (Эрон), «Бобурийлар» миниатюра мактаблари, «Шероз» мактаби, «Исфохон» мактаби, «Язд» мактаби, «Бағдод» (Араб) миниатюра мактаблари каби йирик тасвирий санъат марказлари мавжуд бўлган.

¹Қаранг: Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах. Из советских и зарубежных собраний. – Москва: Изобразительное искусство, 1979. – 5 с.

²Хасанов Р. Тасвирий санъат асослари. – Тошкент: Гафур Фулом нашриёти, 2009. – 47 б.

Мактабларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, миниатюраларининг турли-туманлиги билан фарк қилади. Лекин бир-биридан қанчалик фарк қилса ҳам, уларни ягона асос бирлаштириб туради, яъни улар гўзаллик қонунлари ва борлиқни эстетик қабул қилиш қонунини асосида яратилган ижод маҳсули ҳисобланади.

XIV-XVII асрларда миниатюра санъати юксак даражада қамол топди. Айнан шу даврларда Марказий Осиёда «Самарқанд миниатюра мактаби», «Ҳирот миниатюра мактаби», «Бухоро миниатюра мактаби», «Тошкент (Шохруҳия) миниатюра мактаби» сингари ушбу йўналишдаги қатор ижодий мактаблар вужудга келган. Тарихий маълумотлардан келиб чиққан ҳолда, санъатшунослар ва тарихчиларнинг аксарият қисми Марказий Осиё миниатюра мактабларининг асосчиси, деб XIII ёки XIV асрда яшаб ижод қилган, Хитойда таҳсил олган самарқандлик мусаввир Устод Гунгни ҳисоблайдилар.

Маълумки, Марказий Осиёда санъат тарихининг энг катта ва ўзига хос тараккий этган даври – бу, асосан, теурийлар даври ҳисобланади¹. Бу давр санъатининг серқирралиги шундаки, кўпгина халқлар ўртасида шаклланган тасвирий санъат мактаблари марказлашган бир қиёфасини, айнан, теурийлар даврида топади. Амир Теуур давридаги маданият ва ташқи алоқаларнинг йўлга қўйилиши ва санъат вакилларининг бир жойга тўпланиши натижасида Самарқандда шарқона тасвирий санъат мактаби шаклланади. Турли анъаналарга, услубларга эга бўлган тасвирий санъат мактабларининг яқинлашуви, уйғунлашган илғор Самарқанд мактабининг шаклланишига сабаб бўлади.

Тасвирий санъат намуналарининг турли ўлкалар бўйлаб тарқалиб кетиши, унинг тўла характерини ёрита олиш имқониятини бермасди. Аммо XIV-XV асрларга келиб қўлёзма китобларнинг қайта кўчирилиши натижасида кўплаб тасвирий санъат намуналари юзага келади ва улар китобат санъатини янада бойитади. Яратилган миниатюраларнинг катта бир қисми альбомларга ишланган асарлардир. Бу асарларда, асосан, шох саройларидаги ҳаётий воқеалар тасвирлаб берилади. Муҳим томони шундаки, бу даврлада

¹Теурийлар даври хронологик чегарасининг бошланиши XIV асрнинг охирига, чорағдан белгиланиб, тамомланиши XVI асрнинг биринчи чорағига тўғри келади.

муракка-албомларга ишланган миниатюра тасвирлари мустакил, яъни эркин ижодий тасвирий санъат асарлари ҳисобланади.

XIV-XV асрнинг биринчи ярмида Самарқанд миниатюра мактабининг қарор топиши Самарқандни улкан маданият марказига айлантирган эди. Амир Темур давридаги мусаввирлардан машхур устод Гунгни, бухоролик устод Жаҳонгир, табризлик Пир Саид Аҳмад, бағдодлик Абдулхай ва устод Шамсиддин, самарқандлик Аҳмад Боғишамолий ва бошқа тасвирий санъат вакилларининг Самарқандда ижод қилганлигини қайд қилиш мумкин. Ўша замонларга оид нафис миниатюра расмларнинг катта қисми Санкт-Петербург, Москва, Истамбул, Техрон, Қоҳира, Париж, Мюнхен, Лондон, АҚШнинг кўпгина шаҳарларида, Афғонистон, Ҳиндистон, Мўғулистондаги музейларда сақланмоқда. Булар ҳақида кўпгина олимларнинг маълум даражада фикрлари бор. Аммо Темур даврида яшаб ижод этган тасвирий санъат усталарининг ҳаёти, фаолияти ҳақида китоблар бор-йўқлиги бизга номаълум. Бироқ бу борада ҳам кўплаб тарихчи, санъатшунослар ўз илмий фаразларини келтиришади.

Афсуски, XV аср миниатюраларидан бизгача кам етиб келган. Самарқанд миниатюра мактаби намояндаларининг асарлари қисман Г.Пугаченкова ва О.Галеркина томонидан таҳлил этилган бўлиб, улар мазкур миниатюраларнинг тарихий жиҳатларига эътибор қаратганлар.

Самарқанд миниатюра мактабига тегишли, Истамбулдаги «Илдыз» кутубхонасида сақланаётган «Самарқанд истехкомидаги жанг» миниатюраси мазмунан қахрамонона руҳда тасвирланган бўлиб, мазкур асарда Темурийларнинг авлодидан бўлган Халил Султон бошчилигидаги Самарқанд қалъасини мудофаа қилиш саҳнаси акс эттирилган (3-илова). Миноранинг марказида Халил Султоннинг (миниатюранинг тепа қисмида исми ёзилган) ўқдан отаётганлиги, атрофида эса жангчиларнинг чўзиқ, турғун ҳолатда турганлиги тасвирланган. Расмда жанг саҳнаси ҳаётий акс эттирилган бўлиб, уруш эмас, балки кўзғолон кўринишида намоён этилган. Миниатюра ўта нозик тарзда тасвирланган бўлишига қарамай, композиция соддалиги ва оддийлиги билан ажралиб туради. Ранглар уйғунлиги юқори даражада ишланган бўлмаса ҳам, тасвир аниқ ва равшандир. Мазкур миниатюра тарихий аҳамиятга эга бўлиб, томошабинда Самарқанд халқининг ва жангчиларининг

киёфалари, ташки кўриниши, уларнинг либослари ва бош кийимлари тўғрисида тасаввурларни шакллантиради. Миниатюра Темурийлар даври эстетик хусусиятлари борасида аҳамиятли маълумотлар тақдим этади, муайян белгилар эса, муаллифи кўрсатилмаган бўлса ҳам, миниатюранинг қаерда яратилганлигини аниқлашга ёрдам беради.

3-илова. «Самарқанд истеҳкомидаги жанг» миниатюраси

1549 йилда Жомийнинг «Олтин заъжир» асарига иллюстрацияланган миниатюралар каторига фронтиспис кўринишида кўшиб кўйилган «Тоғдаги ов» миниатюраси эса, романтик руҳда яратилган бўлиб, гўзал табиатнинг ранг-баранг мадҳини акс эттиради (Салтыков-Щедрин кутубхонаси. Санкт-Петербург, рук.№434). Баъзи тадқиқотчилар (Ф.Мартин, Л.Иванов) бу миниатюрани XV а. 60-70 й. Ҳирот миниатюра мактабига алоқадор деб ҳисоблаганлар. Г.Пугаченкова ва Л.Ремпел эса, мазкур миниатюрада қўлланилган бадиий усуллар ва умумий услуб XV а. бошларига тааллуқлигини айтиб ўтганлар. Бундан ташқари, асарда тасвирланган тоғли ландшафт ва жониворларнинг тасвири шартли равишда акс эттирилмаган бўлиб, айнан Шаҳрисабз атрофидаги тоғлар ва муайян табиий муҳитга мувофиқ эканлиги аниқланган (4-илова).

Миниатюрада шер ва қуёш акс эттирилган шоҳона байроқнинг тасвирланиши М.Е.Массонга бу миниатюрада Самарқанд хукмдорларидан бири тасвирланганлигини аниқлашга имкон берди. Чунки, бу рамз Амир Темурдан мерос бўлиб, фақатгина Улуғбек ва Халил Султон даврида зарб қилинган тангаларда акс эттирилган.

Миниатюрада олтин рангда осмон, мовий булутлар, учта қоя (хаворанг, жигарранг ва бинафша рангда), ноёб ўсимликлар, арчалар, бургутлар, тоғ хайвонот олами – айиқлар, кийик, буғу, қоплон тасвирланган. Буларнинг ҳаммаси Ўрта Осиё тоғли ҳудуддаги табиати, хайвонот олами тўғрисида маълумотлар бериб, кўпроқ табиий эмас, балки романтик ландшафтни эсга солади. Қояларнинг талқини жонсиз табиатга жон бахшида этаётгандек туюлади. Тасвирланган чавандозлар, мусиқачилар, овчилар фигуралари эркин намоён бўлиб, композициянинг динамикасини ўзига хос акс эттиради. Олимларнинг тахмин қилишича, бу миниатюра Самарқанд миниатюра мактабининг ёрқин вакили Пир Аҳмад Боғишамолий каламига мансубдир¹.

Мазкур миниатюра асарларни таҳлили натижасида, кўришимиз мумкинки, Самарқанд мактабига тааллуқли миниатюраларда, асосан, иккита йўналиш намоён бўлади: биринчиси, севги-мухаббат, табиат гўзаллигини акс эттирадиган асарлар. Буларни романтик йўналишга киритишимиз мумкин ва иккинчиси, турмуш манзараларини акс эттирадиган асарлар, яъни жанрли йўналиш. Бу йўналишлар бадиий талқини билан бир-биридан фаркланади.

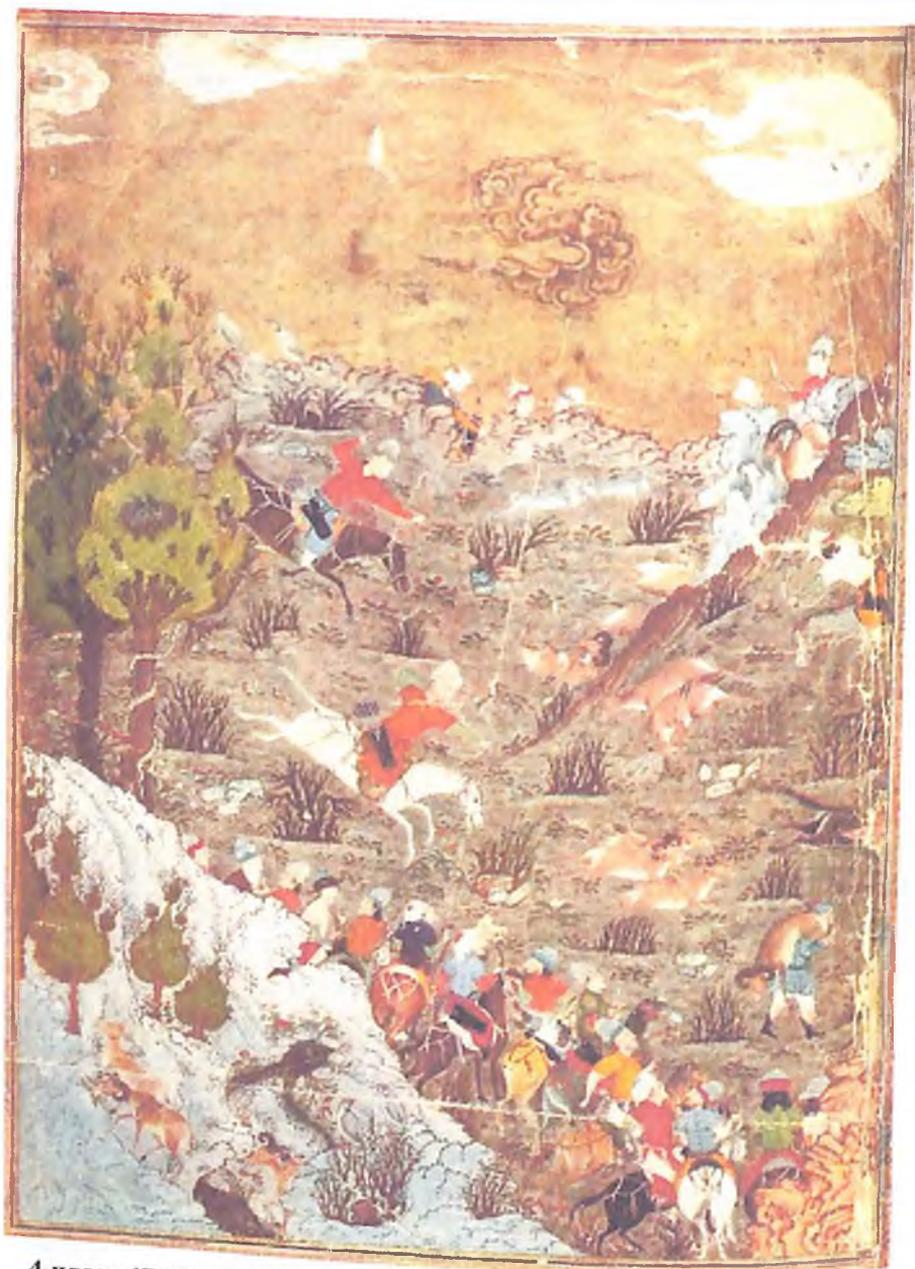
Жаҳон маданияти тарихида буюк ютуқларга эришган, замонасининг тимсолига айланган етук олим – Мирзо Улуғбек, Темур даври маданиятини тараккий эттиришга ва илм-фан соҳасини юксак даражага кўтарилишига алоҳида аҳамият қаратди. Жумладан, Самарқандда мадрасалар барпо этилиши, диний ва дунёвий фанларнинг тараккий этиши, фалакиёт илми соҳасида кашфиётлар қилиниши, энг сара асбоблар билан таъминланган обсерваториянинг қурилиши буларга мисол бўла олади.

Бизнинг кунларгача етиб келган бир неча кўлёмалар ва алоҳида миниатюралар XV аср биринчи ярмида Самарқандда бу санъат турининг ривожланганлигидан далолат беради.

¹Қаранг: Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах. Из советских и зарубежных собраний. – Москва: Изобразительное искусство, 1979. – 4 с.

4-илова (а) Жомийнинг «Олтин занжир» асарига иллюстрацияланган миниатюралар

4-илова (б) Жомийнинг «Олтин записир» асарига иллюстрацияланган
мишталарлар

Улуғбек даври Самарқанд миниатюра санъатини таърифлашда хозир Истанбулдаги Тўпкопи Саройи Музейининг кутубхонасида сақланаётган, Низомийнинг «Хамса» сига ишланган 18 миниатюра алоҳида ахамият касб этади. Қўлёманинг бошида ва охирида нашрий маълумотлар берилган. 1-варақда қўлёмма Улуғбек хукмдорлиги даврида (1446-1447 йилларда) кўчирилганлиги, 318-варақдаги колофонда эса қўлёмма эгаси мархум Амир Мирон ат-Табризийнинг ўғли Хожа Юсуфшоҳ эканлиги, қўлёмани хаттот Али ибн Искандар ал-Кўхистоний кўчирганлиги, мусаввир Султон Али ал-Бовардий беаганлиги кўрсатиб ўтилган.

Мазкур қўлёмма 1967 йилда француз тадқиқотчиси И.С.Шчукин томонидан эълон қилинди. Унинг фикрича, қўлёммадаги 14 миниатюра Султон Али ал-Бовардийнинг мўйкаламига мансуб бўлиб, қолган 4 сурат номаълум муаллиф томонидан ишланган. И.С. Шчукин биринчи муаллифни мохир, бақувват, табиатни манзарали қилиб қизишга мойил деб ҳисоблайди ва унинг миниатюраларида оғир, вазмин киёфалар бир-бирини такрорламаслигини қайд этади. Иккинчи уста эса, И.С.Шчукиннинг фикрича, кескинликдан йироқ, мўйкалами енгил, ранглари нафис, умумий услубга кўра, у Ҳирот рангтасвир мактабига яқин туради; Султон Али ал-Бовардий эса ўзига хослиги билан эътиборни тортади¹.

Санъатшунос олима Муқаддима Ашрафий ўзларининг тадқиқот ишларида Самарқанд миниатюра мактабининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб ўтиб, айнан Амир Темур ва Улуғбек даврига оид, Самарқанд мактабига тааллуқли миниатюралар бошқа миниатюра мактаблари вакиллари томонидан яратилган тасвирий санъат асарларидан персонажлар талқини ва либослари билан фарқ қилишини айтиб ўтганлар. Улардаги кишилар гавдасининг тасвири ўзига хос бўлиб, беллар бир оз пастга тушган ва шунинг учун ҳам оёқлар анча қисқа туюлади. Ҳамма жойда бош кийими бир хил — салладан иборат бўлиб, унинг узун солинчоғи олдинга ташланган.

Самарқанд миниатюраларида тасвирланган бош кийимларни Ҳирот миниатюраларидаги билан таққосласак, шунинг кўрамизки Ҳирот миниатюраларида салланинг ўлчами Самарқанд миниатюраларникига қараганда анча катта, баланд учи эса тепага

¹ Муқаддима Ашрафий. Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги вилоят ва санъат нашриёти, 1996. – 32 б.

кестирилган. Сарой амалдорларининг либослари ҳам фарк килади, бинобарин, Самаркандда амалдорлар камар такиб, унга шамшир осиб юришлари шарт бўлган. Ҳирот миниатюраларида бу персонажлар кенг шалвар, қиска қўйлак кийишган. Самарканд миниатюраларида амалдорлар бели боғланган узун яктак, бошларига эса асосан қора қайтармали ок қалпоқ кийишган.

1446-1447 йилларда Низомийнинг «Хамса» сига турли мавзуларга ишланган миниатюралар, шунингдек, сарой ичи, биноларнинг тузилиши талкинида Самарканд мактабининг тутган йўли ҳақида кенг тасаввур беради. Ундаги 5 миниатюра «Хусрав ва Ширин» достонини, 3 миниатюра «Лайли ва Мажнун», 7 миниатюра «Ҳафт пайкар», 3 миниатюра «Искандарнома» достонларини бегаган. Мисол учун, Самарканд мактабида биноларнинг ичини тасвирлаш қандай қилиб ўз ечимини топганлиги ҳақида Низомийнинг «Хамса»си қўлёзмасига ишланган «Баҳром Гўр малика билан ок қасрда» деб аталадиган сурат яхши таассурот беради.

Асарда полга ғишт йўлаксимон қилиб терилган, деворлар ранг-баранг қилиб безатилган. Баланд устунлар марказий равокни кўтариб турибди. Ён томонларда симметрик равишда иккинчи қаватнинг хоналари жойлаштирилган бўлиб, уларнинг очик деразаларидан аёлларнинг бошлари кўзга ташланади. Композиция ён ва тик текисликларга катъий бўлиб чиқилган. Бунда бирорта ҳам чизик нигоҳни теранликка тортиб кетмайди. Бино ичини бундай симметрик текисликлар орқали тасвирлаш на Ҳирот, на Бухоро мактабларига хос. Самарканд миниатюрасидаги ушбу суратда аёллар жуфт-жуфт бўлиб ўтирган ҳолда бир-бирлари билан қизгин суҳбатлашмоқдалар. Учи белигача тушиб турган узун ок рўмоллари улар коматини янада расо қилиб турибди. Ушбу рўмоллар Темур давридаёқ урф бўлган бўлиб, бу қадимий бош кийимлардан фойдаланиш Самарқандда ҳамон давом этаётганлигини кўрсатади¹.

Айтишимиз мумкинки, Самарканд миниатюраларида Ҳирот мактабига хос бўлган табиат манзаралари ва меъморий бинолар талқинини майдалаштириб юбориш, майда нарсаларни тасвирлашлар деярли учрамайди. Миниатюралардаги барча тасвирлар – табиат унсурлари, безаклар, нақшлар, меъморий

¹Қарағ: Муклодими Ашрафий. Темур ва Улутбек даври Самарканд миниатюраси. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – Б.32-34.

бинолар, хаттоки кишиларнинг кад-коматлари ҳам анча йирик килиб тасвирланади. Йирик-йирик рангин соялар уйғунлиги эса тасвирларнинг таъсирчанлигини ошириб туради.

Самарканд миниатюралари меъморий обидалар тасвирининг ўзига хос ёрқин ифодаланган бадний-эстетик ўзига хосликлари билан ажралиб туради. Бу ўзига хослик композиция қурилишининг аниқлигида, катъий тартиб мавжудлигида, деталлар ва персонажлар билан тигизлаштириб юбормасликда, композиция барча унсурларининг асосан йирик килиб тасвирланишида намоён бўлади. Бу миниатюраларда персонажлар катта гуруҳлар, кўпчилик бўлиб тасвирланмай, балки алоҳида ва кичик гуруҳларда тасвирланади.

Темурийлар даврида Самаркандда шаклланган миниатюра санъати мактабининг анъаналари, мисол учун қаҳрамонларнинг хотиржам ва вазмин хатти-ҳаракатларда акс эттирилиши ва уларнинг сокин ва салобатли килиб кўрсатилиши Ҳирот орқали жаҳон халқлари маданиятига алоҳида ҳисса қўшди.

Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ ҳукмронлик қилган даврда пойтахт Самарканддан Ҳиротга кўчирилади, натижада, XV асрдан бошлаб, Ҳирот нафақат темурийлар салтанатининг, балки бутун Шарқнинг ажойиб маданий марказига айланади.

Шохруҳ ва унинг ўғли Бойсункур Мирзо даврида Ҳирот наққошлик устахоналарида маҳаллий хаттот ва мусаввирлардан ташқари Табриз ва Шероз хаттот ва мусаввирлари кўпгина кўлёмаларни безатиш билан шугулланганди. «Турли миниатюра марказлари мусаввирларининг бир жойга жамланиши, юз йиллар мобайнида шаклланган услубларни ўзаро уйғунлашиши асосида, янги услублар яратилишига имкон туғилади ва натижада, XV аср биринчи ярмида Ҳирот миниатюра мактаби юзага келади»¹.

Марказий Осиё тасвирий санъати тарихида ўзининг ноёб намуналари ва ажойиб санъат вакиллари юзага келтирган Ҳирот «Нигористон» (Нафис санъат академияси) мактаби жаҳон тасвирий санъати мактаблари ичида олдинги сафларда туради².

XV асрда Ҳиротда шаклланган миниатюра санъати, нафис кўлёмза китобларга талаб ошиши натижасида вужудга келган. Унинг ривожига Шохруҳ, Гавхаршоҳ, Бойсункур Мирзо, Ҳусайн

¹Ашрафи М.М. Бехзад и развитие Бухарской школы миниатюры XVI века. – Душанбе: Дониш, 1987. – 63 с.

²Обдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. – Тошкент: Ижод, 2007. – 34 б.

Бойкаро, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий каби давлат арбобларининг таъсири катта бўлган. XV асрнинг биринчи ярмида, Шохрух ва Бойсункур Мирзо даврида Ҳирот Хуросоннинг маданий маркази даражасига кўтарилади, иккинчи ярмида эса, Ҳусайн Бойкаро ва Навоий даврида шарқшунос олим Е.Э.Бертельс айтганидек, «Ўша давр Шаркнинг асосий маданий марказларининг бирига айланди»¹.

Захириддин Муҳаммад Бобур XV аср иккинчи ярми Ҳирот адабий-бадиий мухитини «Олтин давр» деб таърифлаб, шундай ёзади: «Султон Ҳусайн Бойкаронинг замони ажиб замона эди, ахли фазл ва беназир элдин Хуросон батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди. Ҳар кишинингким бир ишга машғуллиги бор эди, химмати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолга етгургай»². Ана шундай инсонлар каторига Ҳирот миниатюра мактаби вакиллари Мавлоно Халил Мирзо, Шохрухий, Камолиддин Бехзод, Мирак Наккош, Хўжа Муҳаммад Наккош, Шох Музаффарларни киритиш мумкин. Айниқса, Камолиддин Бехзоднинг ижодий камолотга кўтарилган пайти нафакат Ҳирот, балки бутун Шарк миниатюра санъати тараққиётининг юксак босқичига чиқишига сабаб бўлди.

Аввалги даврларга нисбатан бу даврда миниатюра санъатининг мавзу доираси кенгайди. Фақат эпик, афсонавий-мифологик дostonлар воқеаси тасвирланмай, замонавий асарлар жонли ҳаётдан олинган ҳаётий эпизодлар, тарихий воқеалар ва шахслар портретлари билан зийнатланди. Тасвирий санъат, мўжаз расмларнинг янги жанрлари, табиат кўринишлари, замона ахлларининг бир гуруҳи ва алоҳида шахслар портретлари, кундалик маиший ҳаёт лавҳаларини тасвирловчи асарлар пайдо бўлди.

Миниатюра санъатига хос бўлган шартлиликни ҳисобга олган ҳолда буюк мутафаккир Алишер Навоий даврида ва унинг раҳнамолигида Ҳиротда камолот чўққисига чиққан мўжаз тасвирий санъатни реалистик йўналишдаги санъат дейиш мумкин. Миниатюрада тасвир этилган инсон, жониворлар ва табиат манзараларини рассомлар ниҳоятда нафис, мўжаз чизикларда бера олганлар. Бўёқларнинг ҳаммаси ҳам юксак дид, маҳорат билан танланади, уларнинг уйғунлигига эришилади, аммо баъзида улар

¹Бертельс Е.Э. Избранные труды Навои и Джами. - Москва: Наука, 1965. - 21 с.

²Захириддин Муҳаммад Бобур. Асарлар. Уч жилдлик. 2 жилд. - Тошкент: Фан, 1965. - 258 б.

шартли бўлади¹. Бу мактаб санъатига хос бўлган ҳаётийлик халқчилликка ҳам олиб келади. Яъни, аввало, санъат намуналарини яратувчилар кўпинча меҳнаткаш халқ орасидан чиққан кишилар бўлиб, «Улар ўз ижодларида умумхалқ орзулари, эстетик карашлари, гўзаллик ҳақидаги тасаввурларини акс эттирганлар»².

XV а. иккинчи ярмидаги тасвирий санъатдаги ўзгаришлар, асосан, Бехзод ижодидан бошланади, дейиш мумкин. Буюк рассом ижодининг камолотида инсон образи тасвири, унинг руҳий ҳолатини тўлақонли акс эттириш, уни ҳаракатда бериш, мўжаз санъат имкониятларидан тўлиқ фойдаланган ҳолда персонажларнинг индивидуал хусусиятларини бера олишга эришади. Жонли ҳаётдан олинган пейзажлар ва эпизодларни реал тасвирий билиш, тасвир доирасини кенгайтириш орқали Бехзод миниатюра санъатига жон бағишлайди.

Машхур шарқшунос, профессор А.Ю.Якубовский «Алишер Навоий давридаги ижтимоий ва маданий ҳаёт хусусиятлари» мақоласида «Бехзод асарларининг қиммати фақат шодлик бахш этувчи ёрқин бўёқлар уйғунлиги ва нафосатидагина эмас, балки ўз ижоди мавзусига жуда жиддийлик билан ёндашишидадир. У нафақат ажойиб портретлар (Султон Ҳусайн портрети), саройлардаги қабул маросимларини (“Зафарнома”даги боғда Темурнинг қабул маросими), балки жанг майдони, меҳнаткаш халқ ҳаёти мавзусини ҳам ишлайди. Алишер Навоий уни қўллаб-қувватлаган, энг аҳамиятлиси шундаки, унинг ижодига таъсир этган, мавзуни англаб етишига, кўрганимиздек юқори даражага кўтаришга ёрдам берган»³, дейди. Олимнинг бу фикри Бехзод ижоди ва умуман, Ҳирот миниатюра мактаби санъатига янгича ёндашишга даъват этади. Машхур француз санъатшуноси И.Шчукиннинг ёзишича эса, «Бехзод – мусаввир Мирак Наккош раҳбарлигида шаклланган бўлса, ижодининг юксак босқичига кўтарилиши давлат арбоби, шоир Мир Алишер раҳнамолигида бўлди. Унинг хомийлиги, раҳбарлиги, йўл-йўриқлари натижасида Бехзод ва Шох Музаффар рассомчиликда шуҳрат қозондилар»⁴.

Бехзод Шарқ миниатюра санъатига ҳаётийлик, ҳаққонийликни - реализмни олиб кирган ижодкордир. Бехзод томонидан юзлаб

¹Шабаргов Н.Н. Лакли миниатюра. Композиция. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 63 с.

²Пугаченкова Г.А. Ремпел Л.И. История искусств Узбекистана. – Москва: Искусство, 1965. – 317 с.

³Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Сб. статей «Алишер Навои». – Москва-Ленинград, под ред. А.К.Борюкова, 1946. – С.29-30.

⁴Ivan Stehoukine. Les Peintures des manuscrits Timourides. – Paris, P.Gauthier, 1954. – p.24.

миниатюралар ишланган. У Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», шоир Саъдийнинг «Бўстон» ва «Гулистон», шоир Абдулло Ҳотифийнинг «Темурнома», Амир Хусрав Дехлавийнинг «Хамса», Абдурахмон Жомийнинг «Соломон ва Ибсол» каби асарларини нафис ва гўзал минитаюралари билан безаган. Шунингдек, мусаввир мураккаъ (альбом)ларга ҳам гўзал ва нафис миниатюралар чизган. Жумладан, Хуросон ҳокими Султон Хусайн Бойқаронинг мажлислари тасвир этилган мураккаъ (албом). Ушбу мураккаъ Султон Хусайн Бойқаронинг Ҳиротдаги китобхонаси учун тайёрланган. Бундаги 40 дан ортик гўзал миниатюра Камолиддин Бехзод томонидан ишланган. «Темур тарихи мураккаъси» альбоми 1467 йилда номаълум санъаткор томонидан тузилган бўлиб, нуқра ва тиллакорлик хунарлари ила ўта зўр маҳорат билан жуда пухта ва гўзал ишлангандир. Унда бошқа нафис тасвирий санъат намуналари билан бир каторда Камолиддин Бехзоднинг бир неча миниатюралари мавжуд.

Мусаввир асарларида мужассам бўлган эстетик хусусиятларидан бири бу замонавийликни ҳақиқий акс эттира олгандир. Бунга Камолиддин Бехзод ҳаётийлик ва табиийликни самимий ҳамда уйғун кўрсата олиши билан эришган. Рассомнинг портретларидан ташқари кўплаб образ ва манзараларни ўз ичига олган асарларининг мушоҳадаси шундай фикрларга келишимизга асос бўла олади. Айнан шу даврдан бошлаб эстетик тарбия инсонпарварлик руҳига йўналтирилиб, инсон қиёфасини очиб беришда санъатнинг рангтасвир турлари алоҳида аҳамиятга эга бўла бошлайди. Зеро, санъатнинг барча турлари каби миниатюра ҳам инсонларнинг эстетик тарбиясида алоҳида ўринга эгадир.

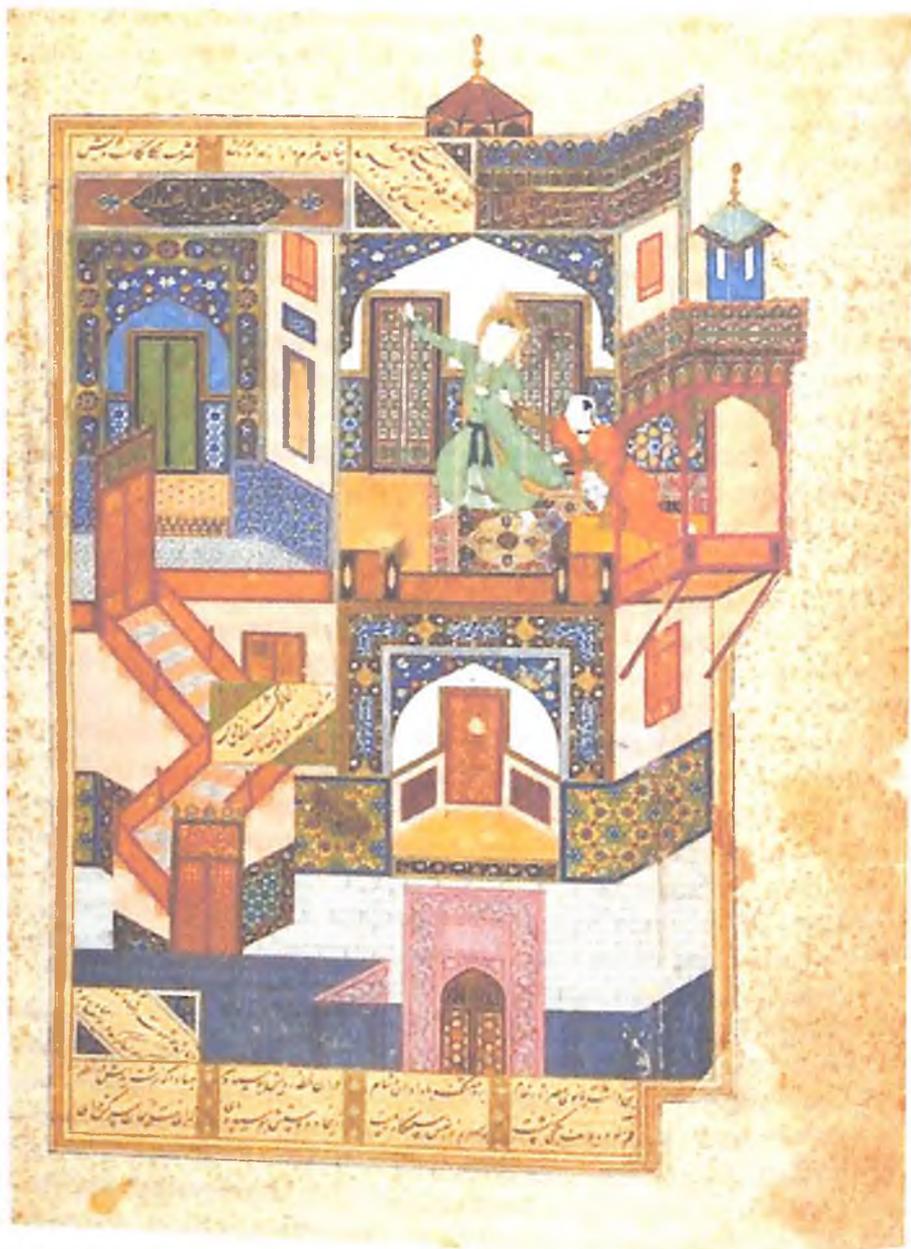
Ҳирот миниатюра мактаби намояндаси Камолиддин Бехзод ижодини кузатганда, шуни англаймизки, санъат асарлари нафақат ташқи дунёни билиш учунгина яратилади, балки одамларда эстетик ҳис-туйғуни уйғотади ва замонага, давр тартиботларига нисбатан муносабатни шакллантиради. Бехзод ва унинг илғор замондошлари ижодиди дунёвий мавзу етакчи ҳисобланган. Бу мактаб ижодкорлари ўз даврдан анча аввалги даврларга ҳам назар ташлай олганлар. Шундан илҳомланиб, улар дадил фаолият олиб борганлар. Натижада, Ҳирот миниатюралари намуналари асосида, миниатюра рангтасвирининг кўплаб услубий усуллари ривожлантирилади.

Шарк миниатюраларидаги иншоотларнинг ранг-баранг нақшинланиши, чизикларнинг дадиллик билан аниқ юритилганлиги, безакларнинг кунт билан хошияланганлиги алоҳида эътиборни тортишини таъкидлаган Ш.Аскарлов Хирот миниатюра мактаби намуналарида акс эттирилган меъморий иншоотларнинг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб берган. «Ажойиб бино чизмалари, шаҳар қурилишларининг уч ўлчамли хаёлий аксонметриясини даъво қилувчи ромб ва олтиқиррали бинолар тасвири, асосан, Хирот миниатюраларига хос бўлиб, бу меъморий иншоотлар миниатюрада тасвирланган тарихий воқеа, ишк-муҳаббатнинг сўфиёна талқини ва умуман, асар мазмунини тўла очиб беришда хизмат қилади. Масалан, Саъдийнинг «Бўстон» асари қўлёзмасига (Саъдий, «Бўстон» қўлёзмаси, 1488 й. Қоҳира Миллий кутубхонаси, 11, 52-илл.) ишланган «Юсуфни йўлдан оздириш» миниатюрасида Зулайҳо ва Юсуф ўртасидаги севги можаросини, улар ўртасидаги муносабатни ёритиб беришда мусаввир бино унсурларини ҳам қўллаган. Хусусан, Зулайҳонинг зинага йикилиб энгашганида, Юсуфга бўлган кучли муҳаббатини ва интилишини, Юсуфнинг қаршилиги эса – каттик ёпилган эшикда акс этганлигини кўришимиз мумкин»¹ (5-илова).

Мазкур миниатюра борасида З.Раҳимова кўйидагиларни айтади: «Бехзод акс эттирган юқорига қараб очиладиган мураккаб меъморий композицияда хоналарнинг ташки ва ички кўринишлари ажойиб тарзда уйғунлашиб кетади. Рассом рамзий рақам 7 нинг ислом ва сўфийларда мавжуд сирли маъносидан моҳирона фойдаланади. 7 эшик, Зулайҳо саройидаги 7 оромгоҳ, 7 хона – бу мақсадга эришиш йўлидаги 7 макон, яъни тавба, ҳалол ва ҳаромни фарқлаш, сабр-қийинчиликларга бўйин эгиш, таваккал, ридо – тақдир ҳукмини мутелик билан қабул қилиш кабиларни англайди. Негаки, сўфийларнинг олий мақсади Маъшук билан уйғунлашишдир. Юсуф ва Зулайҳонинг жадал ҳаракатлари салобатли биноларнинг осойишта ҳолатига қарши кўйилиб, композиция драматизми кучайтирилади. Бехзод хона ичи, зиналар, безак ишланган деворлар ва хона эшикларини маҳорат билан ишлаб, улардан маъжусий Зулайҳонинг руҳи занжирбанд қилинган зиндон тасаввурини берувчи ёпик макон маъносини келтириб чиқаради»².

¹ Аскарлов Ш. XV – XX асрлар миниатюралари меъморий туйилиши // “Санъат” журнали, 2/2000. - 18 б.

² Қаранг: Раҳимова З. Шарк миниатюраларида ишк-муҳаббат мавзуси // “Санъат” 3/2009. - 6 б.

5-илова. Камолшддин Бехзод, Саъдийнинг «Бустон» асари қўлёзмасига ишланган «Юсуфни йўлдан оздириш» миниатюраси

Айтиш мумкинки, мусаввир ушбу миниатюрада қахрамонларининг кечинмаларини ва ўзига хос дунёкарашини айнан лирик, эпик ва романтик рухият асосида ёрқин тасвирлаган. Юсуфнинг Зулайхога қаршилик кўрсатиши орқали рассом қалб гўзаллиги нақадар юксак аҳамиятга эга эканлигини ифодалаб, инсоннинг ҳар қандай вазиятда ҳам ўзлигини, ўзига ишончини йўқотмаслиги кераклигини таъкидлаган. Миниатюраларнинг умуминсоний кечинмалар билан бойитилиши, нафакат Камолиддин Бехзод ижодининг, балки бутун Ҳирот миниатюра мактабининг ўзига хос хусусиятига айланди.

Миниатюра санъатининг ривожланишида Бехзод ижодининг аҳамияти улканлигини айтиб ўтган М.Ашрафий «улуғ миниатюрарчи рассом бир томондан ўтмиш рангтасвир ютуқларини ижодий яқунлаган бўлса, иккинчи томондан эса миниатюра санъати равнақини белгилаб берувчи янги жараёнларнинг ташаббусқори бўлди», деб таъкидлайди¹.

Ҳирот миниатюра мактабининг бошқа миниатюра мактабларидан фарқ қилувчи асосий хусусиятлари табиат ва инсон, инсон ва меъморий иншоотлар орасидаги уйғунликни кўрсата олишида, тасвир этилаётган манзараларнинг нафис жозибадорлигида, тасвир унсурларининг мутаносиблигида, рангларнинг жозибадорлиги, ёрқинлиги ва бойлигида, аксарият кўлёмаларда миниатюраларнинг хитой рангтасвири унсурларидан холи эканлигида ва маконнинг бепоёнлигида намоён бўлади.

Ҳирот устахоналарида турли ўлкалардан келган мусаввирлар фаолият кўрсатганлиги сабабли, бу ҳолат ижодий тажрибалар алмашинувиға, бадий мактаблардаги алоқалар ва анъаналарнинг уйғунлашувига олиб келди.

XVI асрнинг бошларида Ҳиротнинг аввал Шайбонийхон, кейин сафавийлар қўлиға ўтиши натижасида, миниатюра санъатининг «Тошкент мактаби» ва «Бухоро мактаби» ларининг ташкил этилишиға ва маҳаллий маданиятға Ҳирот миниатюра рангтасвирининг ва нақшларининг энг юксак ютуқларини олиб қирилишиға сабаб бўлди.

XVI асрга келиб Мовароуннаҳрда шайбонийлар пойтахти Бухоро - рассомчилик санъати марказиға айланди. Шу даврдан

¹ Ашрафий М.М. От Бехзада до Риза-йи Аббаси. Развитие миниатюры XVI-начало XVII века. – Тошкент: СМИА-АЗИЯ, МИЦАИ., 2011. – 28 с.

бошлаб Марказий Осиё рассомлари фаолиятида Камолиддин Бехзод мактабига хос бўлган инсонпарварлик ғоялари ва юксак маҳорат хусусиятлари шайбонийлар ҳукмдори дидига ва кўчманчилик ҳаётига хос бўлган чўл манзаралари билан уйғунлашади. «Дастлабки Бухоро миниатюраларини биз тасвирлардаги либослар, айникса, бош кийимлар орқали осон аниқлашимиз мумкин эди. Оппок, бурмали йирик саллалар ва шоҳона безатилган кўйлақлар бу шаҳарни безак бериш нуктаи назарига кўра, Шаркнинг бой шаҳарлари каторига киритди»¹.

Бухорода Убайдуллахон ва ундан кейинги шайбонийлар даврида саройда бадий безакли қўлёмалар тайёрлаш иши самарали ривожланди. Султон Мирак Мунши, Мир Али, Мир Ҳусейн ал-Ҳусаини (Мири Куланги) каби машҳур хаттотлар Султон Али Машҳадий анъаналарини давом эттирадилар. Бухоро миниатюра мактабининг намояндалари Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло, Муҳаммад Муқим ва Фарҳод каби маҳоратли мусаввирларнинг ижод намуналари ўзларининг тантановор руҳи, ахлоқий лавҳаларга ва демократик мавзуларга бойлиги билан ажралиб туради.

XVI-XVII а. миниатюралари учун кўчманчилар турмушини, табиат ва инсоннинг яхлитлигини тасвирлаш хос бўлиб, бир томондан, тантанали сарой ҳаёти, сарой аҳлларининг назокатли вакиллари, гўзал табиат манзаралари тасвирланса, уларга антитеза сифатида оддий меҳнаткаш оммаси вакили ҳам берилди (Низомий «Маҳзан ал-асрор»ига Маҳмуд Музаҳҳиб томонидан ишланган расм «Султон Санжар ва кампир» 1545 йил, Париж миллий кутубхонаси; Саъдий «Гулистон»ига 1547 йили номаълум рассом томонидан ишланган миниатюралар, Женева, М.Бодмер, Г.У1.5.). «Бухорода хаттот Мири-Куланги томонидан Жомийнинг «Тухфат-ул-Ахрор» асари кўчирилган бўлиб, мазкур қўлёмладаги «Юсуф ва ажойиб кўзгу» миниатюрасида мусаввир очик павилонда қабул маросимини тасвирлаган бўлса, «Саёҳатчи тошбака» ва «Соҳибжамол ва кекса опшиқ» миниатюраларида табиат кўйнида ва уй атрофида тасвирланган турмуш сахналари намоён бўлади»².

¹ F.R.Martin. The miniature painting and painters of Persia, India and Turkey from the 8th to the 18th Century. London: Bernard Quaritch, 1912. – P.54.

² Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии: древность и средневековье. – Москва: Искусство, 1982. – 162 с.

Бухоро миниатюралари декоративликдан ва турли безаклардан йироқ бўлиб, бу мактабнинг ўзига хос жиҳатларига композициянинг равшанлиги, тасвир чизгиларининг нафислиги, ранглар ёркинлиги ва воқеа-ҳодисаларнинг асосан табиат қўйнида тасвирланишини киритишимиз мумкин. Бу мактаб услубига тааллуқли намуналарда ранглар кўп бўлмаса ҳам, аниқ ва кучлилиги билан фарқ қилади.

Бухоро миниатюра мактаби вакиллари Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий асарларининг бадий безакли қўлёзмаларига мўъжаз миниатюралар ишлаганлар. Бадий қўлёзмалар орасида Англиянинг Оксфорд университети Бодлеан кутубхонасида (Bodleian Library) сақланаётган Алишер Навоийнинг «Саъбаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonлари ва уларга ишланган миниатюралар Марказий Осиё цивилизациясининг бадий-эстетик маданиятини ёритиб беришда муҳим ўрин эгаллайди. П.Шабаратов иккала дostonни «Хамса» қўлёзмасининг тўртинчи ва бешинчи жилди эканлигини ва дostonларнинг бу нусхалари Бухоро миниатюра мактабининг бадий қўлёзмасининг энг юксак намунаси дeр, деб айтади. «Хати ниҳоятда гўзал, равшан, майда настаълик, матн тўрт устунда, хошияларга олтин суви пуркалган ва ўсимлик, геометрик нақшлар билан безатилган бўлиб, мазкур қўлёзма 1553 йилда кўчирилган. Ҳар иккала дoston қўлёзмаларига ишланган ўн беш миниатюра гўзаллиги, нафосати, бўёқларининг рангдор ва равшанлиги, мутаносиблиги, чизикларнинг нафислиги, персонажлар киёфасининг жозибадорлиги билан кишини ҳайратда қолдиради»¹.

Бухоро миниатюра намуналарида саройлар тасвири, кўпинча, Ҳирот услубида, табиат манзаралари ва либослар эса маҳаллий услубда тасвирланади. Бухоро миниатюра мактаби асарлари мазмунига янгича талқини сюжетларда, асосан, оддий ҳаёт манзаралари тасвирланишида ҳамда ахлоқ ва одоб масалаларини ёритишга кўпроқ аҳамият қаратилганлигида намоён бўлади.

Бухоро миниатюраларида Самарканд ва Ҳирот миниатюра мактабларининг анъаналари қўлланилганлиги, шубҳасиз, томошабинларнинг кўз олдига келади, аммо уларнинг орасидан ҳам, вақти-вақти билан, туб аҳолига хос белгилар намоён бўлади: бадий тилининг ихчамлиги ва аниқлиги, кўчманчилар ҳаётининг

¹ Қараг: Шабаратов П.П. Миниатюра. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – Б. 51-52.

чизгилар, расмлардаги ифодали ва образли воситаларнинг ихчамлиги ва ранглар уйғунлигининг умумий тўхтами, пейзаж ва табиатнинг кўриниши, булутларнинг шакли – буларнинг ҳаммаси миниатюраларни бир жойда яратилганлигидан ва Тошкент миниатюра мактаби мусаввирлари каламига мансублигидан гувоҳлик беради¹.

Мазкур миниатюраларни таҳлил қилиш натижасида, шунга амин бўламизки, Тошкент мактабида ижодий меҳнат ва касбларга алоқадор сюжетларни тасвирлашга алоҳида эътибор қаратилган ва бу сахналар, асосан, ижодкорларнинг ўз асарларини ҳукмдорларга тақдим этаётганлиги мавзуларида акс этганидир. Умуман, Самарканд ва Ҳирот миниатюраларидан фарқли равишда, Тошкент миниатюралари серхашамлилиқ ва дабдабалиликдан йироқ бўлиб, уларда байрамона кўринишлар, базм ва романтик севги сахналарига нисбатан, оддий халқнинг меҳнат жараёнларини намоён этиш мавзуларига кўпроқ аҳамият берилар эди.

Самарканд ва Ҳирот миниатюраларидан фарқли Тошкент-Бухоро миниатюраларидаги воқеа-ходисалар бино-иншоотларда ва айвонларда эмас, балки табиат кўйнида, чодир ва ўтовлар муҳитида (фонида) рўй беради. Давр руҳига жавоб берадиган бадиий тилга бўлган эҳтиёж оғир, жиддий ва бежирим услубни вужудга келтиради. XVI а. миниатюраларида персонажларнинг сони кам, мусаввирларнинг эътибори асосий мавзуга қаратилади. Орнамент Ҳирот миниатюраларидаги каби нозик ва сероб эмас. Рассомлар ижодида маҳаллий, халқчил асос сезилиб туради. Улар Ҳирот миниатюралари конун-қондаларига қараганда, кўпроқ воқеъликни кузатувларига таянадилар. Бундай ўзига хос хусусиятлар, асосан, ўлка ҳукмдорларининг сарой санъатида, айниқса, Тошкент миниатюраларида сезиларли тарзда намоён бўлади².

Марказий Осиё тасвирий санъатининг намоёндалари яратган бир қатор асарлар, айнан, Бухоро ва Тошкент миниатюра мактабига тегишлидир. Мазкур мактаблар ижоди, асосан, демократик йўналишда ривожланиб, миниатюраларда тасвирланган борликдаги жами гўзал нарсалар, инсоннинг акли, руҳи, иродаси ва эстетик тарбиясига таъсир қилади ҳамда руҳий ва маънавий оламини

¹ қаранг: Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. – Москва: Изобразительное искусство, 1979. – С.6-8.

² Galerkina O. Mavarannahr Book Painting. - Leningrad: Aurora Art Publishers, 1980. – P.23.

бойтади. Айтиш керакки, Тошкент-Бухоро мактаблари услубларининг умумийлиги – бирхилликнинг намоён бўлиши эмасдир. Аслида, «...услуб умумийлиги тараккиётнинг муайян тарихий даврида эстетик онгнинг хилма-хиллиги ҳамда халкнинг ижтимоий ва маданий даражасининг характери уйғунлигидан ташкил топади»¹.

Кўплаб ёзма манбалар, маълумотлар, килинган тадқиқотлар асосида биз шуни айтишимиз мумкинки, миниатюра санъати шарқ мамлакатлари маданиятида асосан анъанавийлик тамойили негизида шаклланган ва маълум конун-қоидалар асосида ривожлангандир. Айни пайтда, мусаввирлар анъаналарни аста-секин такомиллаштириш ва теранлаштириш устида иш олиб борганлар. Бу эса, ўз навбатида, янгича ривожланиш учун қулай имкониятлар яратган.

Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва Тошкент миниатюра мактабларининг анъаналари XX аср тасвирий санъатида давом этиб, 1980 йилларда анъанавий санъат асосида ташкил этилган «Саноиъ нафиса» рассомлар гуруҳи ижодининг ривожланиши ва юксалишига катта ҳисса қўшди.

Қадимги кўлёзма асарларни ва Ўрта асрлар Ҳирот мактаби усул ва йўналишларини чуқур ўрганиш асосида «Саноиъ нафиса» асарларида ўзига хосликка эришилган. Хусусан, Бехзод асарларида тугалланган умумий яхлитлик сакловчи композиция асосида доира ётади. Доира эса кўпроқ эътиборни ўзига жалб этади. «Саноиъ нафиса» асарларида ҳам шу каби хусусиятлар учраб туради. Самарқанд, Бухоро мактаби миниатюраларининг асосий хусусияти бўлиб ҳисобланган ранглардаги жарангдорлик, нозик чизма ва нақш сурати анъаналари уларнинг деярли барча маҳобатли асарлари учун хосдир².

Самарқанд, Ҳирот, Тошкент ва Бухоро миниатюра мактаблари ўзига хос бадиий услублари ва сюжет мавзуларининг моҳияти билан бир-биридан фарқ қилади. Миниатюра санъати мактабларининг умумий ва алоҳида жиҳатларини аниқлаш таҳлили натижасида биз турли мактаблар мусаввирлари томонидан яратилган миниатюраларни, муайян давр халқларининг эстетик идеаллари ва инсонларни бутун борлиқни қандай қабул қилганликлари

¹ Қаранг: Махмудов Т.М. Эстетика и духовные ценности. – Тошкент: Шарқ, 1993. – 223 с.

² Қаранг: Илҳомова С. Саноиъ нафиса мўҳижалари // «Санъат» 2/2000. – 41 б.

борасидаги улкан маълумотлар манбан бўлганлигига ишонч ҳосил киламиз.

Миниатюра санъатининг ижтимоий, ғоявий негизлари ва санъат, адабиёт асарларида анъанавий ва замонавий бадий усуллари

Марказий Осиё худудида XIV-XIX асрларда кўлэзма китобларни безаш санъатини, муайян даврнинг ижтимоий-тарихий, замонанинг долзарб масалалари, маънавий-эстетик бойликнинг умумий тартиби билан узвийликда ўрганилгандагина тўғри англаш ва баҳолаш мумкин.

Якин ва ўрта Шарқда бадий ва илмий асарлар то XIX асрнинг охиригача чорагигача хаттотлар томонидан кўчирилиб, кўлдан-кўлга ўтиб келган. Шарқда кўлэзма китоблар асрлар давомида инсон тафаккури, ажодлар яратган маънавий бойлик дурдоналари хазиначиси бўлибгина қолмай, ягона тарбия ва билим бериш курали хам эди. Шунинг учун, якин вақтларгача хам кўлэзма китобларни яратишга катта аҳамият берилган¹.

Э.М.Исмаилова таъкидлаганидек: «Китоб безаш санъати замонасининг ижтимоий «буюртма»сини ва асрлар давомида таркиб топган, халқнинг гўзаллик, маъқуллик, уйғунлик тўғрисидаги барқарор тасаввурини ғаройиб равишда бирлаштириб юборар эди. Китоб безайдиган усталар ўз вазифаларини нақш, тасвирий воситалар ёрдамида муайян китобнинг ўзига хос мазмунини очиб беришда деб эмас, балки, умуман, асарнинг умумий усулини, қолаверса, даврнинг адабий усулини ифодалаб беришда деб билар эдилар»². Дарҳақиқат, тасвирий санъат, жумладан, миниатюра рангтасвири, ўзининг бадийлиги билан замонасининг халқ орасида шаклланган илғор ғояларини, давр ижтимоий муҳитини ифодалашда бекиёс кучга эга эди.

Х аср ва унғача бўлган даврларда хам китобни бадий безаш, унга миниатюралар чизиш санъати мавжудлигини ёзма манбалар тасдиқлайди. Лекин бу даврга оид маълумотлар бизгача кам етиб келган бўлиб, деярли ўрганилмаган. Мазкур давр меъморлари ва

¹ Миниатюры к произведениям Алишера Навои XV - XIX веков. Под редакцией академика АН УзССР Э.Ю.Юсупова. - Тошкент: Фан, 1982 - 8 с.
² Таърих: Исмаилова Э.М. Шарқ миниатюраси. - Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. - 56.

мусаввирлари индивидуал услубларини аниқлаш мушкулдир. Бунинг сабаби, уларнинг фақат ўзига хос услубга эга эмаслигида эмас. Ҳар қандай санъат асари ўзида муайян касб устасининг услубини мужассам этади, лекин ҳунармандчиликда бу услуб, асосан, маҳорат ва малакавий кўникмалар ҳосил қилиниши натижаси билан, тасвирий санъатда эса, мусаввир ижодида маънавий ҳаётнинг излари, мусаввирнинг ўзига хос ғоялари ва ҳис-туйғулари намоён бўлиши билан боғлиқ. Аммо меъмор ва мусаввирлар ўзларининг ижодларида реал воқеа-ҳодисаларни маҳорат билан умумлаштириб, ўз асарларида ҳаётига яқин бўлган томонларини акс эттирган бўлса-да, VIII-X а. санъати шахсий ўзига хосликлардан йироқ эди. Мусаввирларни илҳомлантирган ва руҳлантирган образлар ҳам берк бўлган табақачилик, турмушнинг дабдабасиз оддий томонларига бўлган паст назар, улугворликни, қарийб илоҳий ибтидонини излаш тамғасига эга эдилар¹.

Шу даврлардан бошлаб, Марказий Осиё ижтимоий ҳаётида ранг ва ўйма наққошлик тасвирий санъатда кенг ўринни эгаллай бошлади. Наққошлар ва мусаввирлар ўз ижодларида турли геометрик шакллардан ташқари, ҳайвон ва қушларнинг, ўсимликларнинг тасвири бўлган нақшлардан фойдаланишни бошладилар. Аста-секинлик билан наққошлик санъати давр кишиларининг фикр-туйғуларини ифодаловчи воситага айланди.

XI-XII асрларга келиб тасвирий санъат амалий безак санъати билан уйғунлашган ҳолда бой зодагонлар, ҳокимлар қасри ва боғларидаги биноларнинг деворларига, шунингдек хонадонларига кенг қўламли гўзаллик бахш этиб кириб кела бошлади.

XIII-XV асрларни камраб олган давр, Марказий Осиё санъатида янги услубнинг ташкил топганлигидан гувоҳлик беради. Бу даврнинг бирорта ижод намуналари устун бўлиб хизмат қилмаседа, маҳаллий бадий маданиятнинг тадрижий тараққиётини белгилаб берган, йирик умумий ғояларнинг шаклланишини акс эттиради².

Ўрта асрларда Марказий Осиё маданий ҳаётининг юксалиб борганлиги бевосита XV-XVI асрларда юқори даражага кўтарилган китобларни безаш санъатининг мислсиз раванг топиши билан бирга кузатилади. Бу давр нафосат оламининг «олтин асри» саналиб, жаҳонга бир қатор атокли мусаввирларни ҳадя этди. Улар эса, ўз

¹Нутаченкова Г.А. Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – Москва: Искусство. 1965. – 177 с.

²Ушв ерда. – С.305.

навбатига, Шарқ маданияти ва эстетикасига ажойиб хиссаларини кўшдилар. Шу билан бирга, бу даврда китобларни безаш билан шуғулланадиган миниатюрочилар, мусаввир ва наққошлар энг таникли шоирлар ва олимлар ҳамда мусикачилар билан бир каторда турар эди. Бу даврда Марказий Осиёда қурилган саройлар, зодагонларнинг уйлари, биноларнинг гўзал ва нафис безатилганлиги ўлка ижтимоий ва маданий ҳаётида тасвирий санъатнинг муҳим ўрин эгаллаб келганлигидан дарак беради.

XIV-XVI асрларда кўлэзма санъатининг гуллаган даврида миниатюра нафақат бадий безакнинг яқунловчи қисми, балки мустақил санъат асари бўлиб ҳисобланарди. Бадий адабиётдагидек, тасвирий санъат марказида ҳам асосан инсон, унинг ҳаёти, орзу-умидлари турган, миниатюрочи рассомлар бутун истеъдодларини ана шу марказий муаммоларни ёритишга қаратганлар. Айтиш мумкинки, прогрессив адабиёт билан узвий боғлиқ бўлган китобат санъати ҳам илғор ғоялар ташувчиси бўлган. Мисол учун, XV а. охирида Ҳиротда ва XVI а. Бухорода ривожланган миниатюра санъатининг энг яхши намуналари меҳнат жараёнларини, меҳнаткаш халқ вакиллари образларини, оддийгина турмуш тарзини, деҳқончилик, хунармандчилик каби тасвирларни томошабинларга намоён этиб, диний ва анъанавий эпик мазмундаги кундалик ҳаётни тасвирловчи, реалистик руҳдаги санъатга айланди¹.

Кўлэзма китобларга мўътабар ижод тури сифатида қаралиши Куръони Каримнинг асосий китоб бўлганлиги ва у ўз навбатида, диний кадрятлар тизимида етакчи рол ўйнагани билан изоҳланади. Ҳукмдорлар ва ҳомийлар, мадрасалар ва фуқаролар ташкилотлари кутубхоналари ўқув, фалсафий ва диний рисолалар билан тўлдирилар ва ушбу йўл билан ислом маданиятининг инсоний маърифий кадрятлари тарғиб қилинар эди.

Хаттот ва миниатюрочи рассом маҳоратларини ўзига сингдирган, кўлэзма китоб хақиқий санъат асари даражасига кўтарилган. Маданий анъаналарга таянган хаттотлик ва миниатюра рангтасвири Шарқ мусулмон маданиятида етакчи турлардан бирига айланиб, бадий камолот чўккисига эришган. Қалам Мухаммад (с.а.в.) пайғамбаримизни сифатловчи ажралмас қисмлардан бири бўлганлиги боис, охир-оқибатта ҳар бир ҳукмдор хаттотлик

¹ Қаранг: Шабаратов П.П. Миниатюра. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – Ё. 43-44.

санъатини эгаллашни ўзининг бурчи, деб билган¹. Бежизга эмас, Шарқ мамлакатларида хаттотлик санъати нафақат кўлёмаларни кўчирувчиларнинг хунари, балки мустакил санъат тури деб хисобланган. Бадиий хат-саводнинг эстетик хусусиятлари юкори кадрланган. Хаваскорлар хаттоки, таникли хаттотлар томонидан кўчирилган алохида китъаларни тўплаганлар.

Ғарб олимлари томонидан, «...барча санъат асарлари йўналишлари бир хил ижтимоий, диний, прогрессив гоёни акс эттирсагина, инсонларга ўз таъсирини ўтказа олади»², деб таъкидланган. Шу ўринда айтиш жоизки, Марказий Осиё миниатюра рассомчилигининг тараккиёти ҳам адабиётнинг ривожи билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар Фирдавсий, Низомий, Дехлавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлаган. Бу билан миниатюрарачи рассомлар, миниатюраларига асос бўлаётган воқеани эмас, балки ўзларининг бадиий воситалари оркали, бадиий асарнинг мохиятини, мазмунини, муайян давр учун умумий тан олинган гоёни жонлантириб беришни ўз олдларига мақсад қилиб кўярдилар.

XIV асрда «Жомеъ ут-таворих», «Тарихи Рашидий» каби тарихий асарларга ҳам миниатюралар ишланган. Бу анъана Темурийлар даврида ҳам давом эттирилиб, «Зафарнома» ва «Темурнома» асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда, диний асарларга ҳам Макка ва Мадина тасвири туширилган. Бадиий асарларнинг баъзиларида Мухаммад пайғамбаримизнинг (юзи никобда) одамлар орасида турган ҳолати ва меърожга чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV а. миниатюраларининг аксариятида шарқ шеърийтининг қаҳрамонлари – Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Юсуф ва Зулайхо, Фарход, Рустам образлари ва жанг лавҳалари тасвирланади.

Тадқиқотчиларнинг кайд этишича, XV а. бошларидаги Марказий Осиё тарихий адабиёти, асосан, ҳукмдорлар ғалаба-зафарларини мадҳ этадиган сахналарни, давлат бошқаруви ва дабдабали ҳамда серҳашам ҳаёт тарзини баён этадиган мавзулар ва воқеа-ҳодисаларнинг сермазмун йилномаларини намоён этади. Асрнинг охирларига келиб, шаҳарнинг ўрта табақаларининг мафқурасини ифодалайдиган жанр вужудга келади. XV-XVI аср

¹ Эдмира Гул. Китоб кўлёмаларининг қайта тугиллини. // «Санъат» 1/2000. – 33 б.

² Грив В.Р. Бальзак об искусстве. – Москва-Ленинград: Искусство, 1941. – 470 с.

тарихчиси ва шоири Зайниддин Махмуд Восифийнинг «Мемуарлар»и бунинг ёркин мисоли бўла олади. Мазкур асарда асосий кахрамонлар сифатида оддий одамлар, кичик мулкдорлар, хунармандлар, маданият намоёндалари акс эттирилади. Воқеа-ходисаларнинг ривожига эса, уйларда, бозор майдонларида, дўконларда, мачит ва мадрасаларнинг пешайвонларида кузатилади¹.

Бундай ғояларнинг тадрижий ривожланиши тасвирий санъат намуналарида ҳам ўз аксини топади. Ўтган асрларга нисбатан бу давр рангтасвирининг камрови ўзининг сермазмунлиги билан ажралиб туради. Мусаввирларни нафақат эпик ва эртакона-мифологик сюжетлар ва «буюк» Шарк адабиётининг эпизодлари, балки замонасининг реал воқеа-ходисалари ва даврнинг тарихий арбоблари образлари қизиқтиради. Бундай иллюстрациялар, аҳамиятли ўринга ўтиб, «табиий» пейзаж, гуруҳий ва индивидуал портретлар ва маиший жанрлар мавзуларини вужудга келтиради. Файласуф олима Г.Махмудова «Умуман олиб қараганда, ўрта асрлар Марказий Осиё эстетикаси ўзининг гўзалликка бўлган шарқона муносабати билан анъанавийлик ва замонавийликнинг синтез қилган юксак таълимот сифатида катта аҳамият касб этади»² деб таъкидлайди.

Темур ва темурийлар даври саройларида маҳобатли фрескалар тасвирлари, ҳукмдорнинг уруш ва ғалаба-зафарларини кўкларга кўтармоқ, базм ва ов маросимларини, шахзода ва маликаларнинг портрет тасвирларини акс эттиришга бағишланган бўлса, бу давр миниатюраларининг мавзу доиралари кенгайиб, уларда анъанавий сюжетлардан ташқари шаҳар кўчалари, мачитларда суҳбатлашаётган одамлар тасвирлари, меҳнат жараёнларининг мавзулари, мактаб ва боғда акс эттирилган жанрли сахналар намоён бўлади³.

Миниатюранинг ташқи гўзаллиги замирида доимо муайян бир оҳангга бўйсундирилган, мутлақо қутилмаган ва ажойиб ички олам беркингандир. Умуман, Марказий Осиё миниатюра рангтасвири мавзуларининг ғоявий-бадиий асоси ранг-баранг ва серкирра бўлиб,

¹ Болдырев А.Н. Ручкопись «Удивительных событий» (мемуаров таджикского писателя XVв. Васифи) в Государственной Публичной библиотеке им.М.Е.Салтыкова-Щедрина//Труды. Т. 2(5). ГПБ. 1957. – 94 с.
² Махмудова Г.Т. «Форобийнинг эстетик қарашларининг конструктив хужияти»// «Ёшларни ғоявий-мафкуравий тарбиялашнинг долзарб масалалари. Талабалар онгида китобхонлик маданиятини шакллантириш» мавзусидаги Республика илмий-назарий конференцияси// Самарқанд, 2019. – 15 б.
³ Пугаченкова Г.А. Ремпел Л.И. История искусств Узбекистана. – Москва: Искусство, 1965. – 316 с.

мусаввирлар ўз ижодларида кўпинча тарихий воқеаларни акс эттирувчи («Зафарнома», «Мажмуа ат-таворих»), адабий-бадний асарларни («Шоҳнома», «Хамса», «Бўстон», «Калила ва Димна»), диний мавзудаги асарларни («Меърожнома»), шунингдек жанг, галаба, базм, зиёфат, табиат манзаралари, ов сахналари, севги-мухаббат, эзгулик, кахрамонлик ва тарбия масалаларини ёритиб бевучи мавзуларга мурожаат қилганлар.

Миниатюра санъатининг ижтимоий ва ғоявий негизларини очиб беришда ўз замонасининг машхур мусаввири, XVI асрнинг мохир миниатюрачиси Муҳаммад Мурод Самаркандий ижодига назар ташлаймиз. Марказий Осиё худудида яшаб ижод қилган, шарк анъаналарини ҳар жиҳатдан ўзлаштира олган мусаввирлар бобурийлар маданияти ва тасвирий санъати билан ҳам боғланиб турганлар. Бобурийлар сулоласи вакиллари доимо Марказий Осиёдаги етук санъаткорларни жалб қилиш истагида бўлганлар. Муҳаммад Мурод Самаркандий ана шундай миниатюра санъатининг мохир усталаридан бири бўлган.

Самаркандий ижоди ўз характери ва мазмуни билан серкирра кўринишларга эга. Мусаввир ўз давригача бўлган тасвирий санъат усталарининг анъана ва услублари билан чегараланиб қолмасдан, янада чуқурроқ изланишлар олиб боради. У чизган миниатюралар оддий кўринишларга эга бўлса-да, мохияти нозик ва усталик билан очиб берилади. Бунга «Шоҳнома» асаридаги миниатюра тасвирлари мисол бўла олади.

Абулкосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари бутун жаҳон шухратига муяссар бўлиб, унинг дostonлари асосида мусика асарлари, драмалар, кинофильмлар ва ажойиб тасвирий санъат асарлари яратилди. «Шоҳнома»нинг бутун бадний бойлиги, унинг ранг-баранглиги факат ватанпарварлик ва оддий меҳнат аҳлига бўлган меҳру мухаббатдангина иборат эмас. Фирдавсий яратган улкан дostonни турли-туман ғоявий, мафкуравий ва бадний жавоҳирларга бой улкан бир денгизга қиёс этгуликки, унга шўнғиган ҳар бир ғаввос ўзига хос дурдона, ажиб жавоҳир олиб чиқади, аммо бу хазинанинг туби кўринмайди. Унинг афсонавий, тарихий ривоятлари, ишқий-романтик поэмалари, лирик чекинишларидаги бадний бойликлари сон-саноксиздир¹.

¹Қаранг: Абулкосим Фирдавсий "Шоҳнома" (Миртемир тасрихи оспети). – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2018. – Б.3-4.

1556 йилда хаттот Ҳамадоний томонидан Хоразм ҳокими Ишмухаммад учун Фирдавсийнинг «Шохнома» асари кўчирилган бўлиб, бу асардаги 116 та нафис миниатюра расмлари Муҳаммад Мурод Самаркандий томонидан бажарилган. Бу кўлёзма китоб ва ундаги миниатюра расмлар Абу Райҳон Беруний номли шарқшунослик институтида сақланади¹.

Муҳаммад Мурод Самаркандий томонидан «Шохнома» кўлёмасига бажарилган миниатюралари алоҳида кизикиш ўйготади. Ўрта Осиёнинг йирик мусаввирларидан бири бўлган Самаркандий мазкур асарда кўпроқ ижтимоий мавзуларга мурожаат қилиб, қахрамонлик мавзуларида катор миниатюралар яратган. Айни вақтда, у «Шохнома» асари ғоясининг шарҳловчиси бўлиб ҳисобланмайди, яъни мусаввир бутун диққат-эътиборини буюк шохларнинг жасоратли эканликларига эмас, балки мардона хатти-харакатларида намоён бўлган қахрамонликларига қаратади.

Муҳаммад Мурод Самаркандий санъатини «четлашган» деб ҳисобласа бўлмайди, чунки тасвирий асарларининг ҳикояларида у шафқатсиз урушлар, сулолавий келишмовчиликлар, золимона ҳукмронликка қарши кураш каби, ўз даврининг ижтимоий инкирозларини ҳис қилади. Айнан ана шу фалсафий қараш нуқтаи назар унинг ижодида қахрамонона, шафқатсиз руҳдаги услубни вужудга келтирган.

Миниатюралардаги жанг саҳналарининг ҳаётий драматизми ва образларнинг психологик талқини ўлка ижтимоий кучларининг курашини акс эттириб, томошабиннинг диққат-эътиборини тортади. Уруш саҳналарида мусаввир кўпинча қахрамонни алоҳида кўрсатиб ўтмайди, унинг асарларида барча иштирокчилар ҳаракатда ва ҳаёт учун кизгин жанг олиб бормоқдалар. Уларнинг рухий кечинмалари нафакат аниқ хатти-харакатлари, нигоҳлари, балки маъноли имо-ишоралар орқали ҳам акс эттирилган.

Қондага кўра ҳарбий саҳналарда иштирокчилар сони кам бўлиб, композицияси ортикча юкка эга эмасдир. Шунга қарамай, уруш саҳналари улкан ишончлилик билан намоён бўлади. Бунга эришганлигининг асосий воситаси бу унинг миниатюраларида расм ромларининг тасвир чегаралари бўлиб хизмат қилмаслигидир. Мусаввир одам ва отларнинг сиймоларини саҳифа доирасидан худди

¹Ойдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. – Тошкент: Ижод, 2007. – 44 б.

чикиб кетаётганидек кўрсатиш учун яримидан кесиб ташлайди ва сал кўринадиган осмон чизигини колдиради. Шу орқали у жанг катнашчиларининг барча сиймолари жўшқин ҳаракатдалигини тасвирлайди ва мазкур миниатюрага хос бўлган эстетик хусусиятни юзага келтиради (8-илова).

Муҳаммад Мурод Самарқандий миниатюранинг анъанавий «юзини тўлдириб чиқиш» услубидан қайтиб, ҳар бир ишланган образни, асар бадий ғоясини намоён этишга хизмат қилишига қаратади. Бир қанча йирик образларни нейтрал фонда, биринчи планда тасвирлаш орқали композициянинг ўзига хос декоратив томонини ҳосил қилади. Халқ санъати учун одатий бўлган, рангларни декоратив қабул қилиш, Самарқандий миниатюраларининг ранглар уйғунлигига хосдир. Мусаввир тўқ рангларни афзал кўради. Соқин табиий хилма-хилликдан йирик бўлиб, ранг-барангликни хўш кўрмайди: отларни мовий ва шафтолиранг, осмонни олтинранг, инсонлар либосларини ва отларнинг ёпинчикларини уйғун бўлган ранг-баранг бўёқларда тасвирлайди. Бундай ранглар дунёси композицияларнинг шиддатини, фоживий яқинини ва ғалаба ҳиссини кучайтиради.

Жанрли характердаги миниатюраларида мусаввир абадий бўлган умуминсоний қадриятларга юзланади: садокат, фидокорлик, қахрамонлик ва муҳаббат. Искандар учун аъза тутиш, ишқий дуэтлар, пахлавон Рустамнинг тугилиши, соткин Колунни оломон қилиш каби сахналари ҳаётий ва ишончли акс эттирилган.

Муҳаммад Мурод Самарқандий томонидан иллюстрацияланган «Шохнома» миниатюраларида золимона ҳукмронликка қарши кураш мавзуси ёркин гавдалантирилган. Айниқса, «Фаридун тахтада» миниатюрасида – золимликни йўқ қилиш ва адолатли ҳукмронликни ўрнатиш ғоялари ривожлантирилган.

«Шохнома» кўлёмасига иллюстрацияланган олдинги миниатюраларга қараганда (XIV а. мусаввири Шамсиддин Табризи томонидан иллюстрацияланган, Демотта коллекциясидан жой олган кўлёмза; Гулистон музейида сақланаётган, Хирот «китобхонаси»да XV асрда энг сара миниатюрачилари томонидан иллюстрацияланган кўлёмза) Муҳаммад Мурод Самарқандий нейтрал сюжетлардан ўзини четга суради. Анъанавий тахт маросимлари ва учрашув сахналаридан кўра уни кизгин ва жўшқин кураш, кучларнинг

тўкнашуви сюжетлари кўпроқ кизиктиради. Айтиш мумкинки, «Шоҳнома» асарига яратилган кўлёмалар ичида Фирдавсий ижодининг қаҳрамонона руҳи, айнан, Муҳаммад Мурад Самарқандий миниатюраларига бадий мувофикдир¹. Чунки, Фирдавсий бу улкан асарига илгари сурган фалсафий ғоялар, ижтимоий масалалар, яратган ажойиб характерлар ва тасвирлаган жанг сахналари ҳамда инсонпарварлик, олижаноблик каби чин инсоний хислатлар Самарқандий миниатюраларида ҳаққоний намоён бўлган.

Муҳаммад Мурад Самарқандий ижодининг ўзига хос эстетик хусусияти яна шундаки, у образларни бирмунча камайтириш ва уларни иложи борича содда қилиб тасвирлашга интилади ва шу орқали ўз бадий услубини яратади. Унинг бу бадий услуби ўз замондошларидан фарқ қилиб, ўзига хослик хислатига эгадир. Камолиддин Бехзод ва унинг издошларига хос бўлган нафис чизикларнинг раволигига қарама-қарши Муҳаммад Мурад кўпроқ шиддатли ва ўткир контурлардан фойдаланади. Образларнинг хатти-ҳаракати, юз, кўл ва мимик ўзгаришлари унинг ғоявий-эстетик мақсадини ёритишга хизмат қилади. Мисол учун, «Сиявушни олов билан текшириш» деб номланган миниатюрасида кўллар, бош ҳаракати, юздаги мимик ўзгаришлар тасвирланувчиларнинг ҳаяжони, чўчиш ва хотиржамлик ҳолатларини очишга хизмат қилган².

Унинг энг яхши миниатюраларидан ҳисобланган «Сиявушни олов билан текшириш» миниатюраси шуни кўрсатадики, Муҳаммад Мурад Самарқандийни нафақат ижтимоий кураш, балки чинакам қаҳрамонлик ва садокат мавзулари ҳам мафтун қилган.

Сиявуш образи Марказий Осиё худудларида азалдан машҳур бўлиб, халқ ҳаётида оламдан бевакт кўз юмган қаҳрамон сифатида ўз ўрнига эгадир. Миниатюрада отда ўтирган йигитнинг ловуллаб ёнаётган гулхан устидан сакраши тасвирланган. Композициянинг марказида – чавандоз ва от. Сиявуш очранг либосда ёш ўспирин ва нозик кўринишда, унинг оти эса, оппоқ рангда тасвирланган. Бундай тасвир қаҳрамоннинг ахлоқий ва руҳий поклигидан дарак беради. Аланганинг учкунлари гулхандан шиддатли ловуллаб, чавандоз ва

¹ Қаранг: Г.А.Пугаченкова., Л.И.Ремпель. Очерки искусства Средней Азии: древность и средневековье. - Москва: Искусство, 1982. - 166 с.

² Абдуллаев Н. Санъат тарихи. - Тошкент: Ўқитувчи, 1987. - 186 б.

отга яқинлашганда четга сирпаниб юкорига йўналтирилади. Буларнинг хаммаси тўқ яшил қоялар, хакикатнинг ғалабасидан хурсанд бўлган томошабинлар сиймолари фонида акс эттирилган. Олов учкунларининг Сиявушга тегмаслиги – унинг бегуноҳлиги, халоллиги ва тўғрилигини ифодалайди¹ (9-илова).

8-илова. Муҳаммад Мурод Самарқандий томонидаи «Шоҳнома» қўлёзмасига бажарилган миниатюра

9-илова. Муҳаммад Мурод Самарқандий, «Сиявушни олов билан текшириш» миниатюраси.

Мусаввирнинг бадний тили сезиларли даражада оддий, конкрет

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Тошкент: Гослитиздат, 1960. – 103 с.

ва аниқдир. Мухаммад Мурод Самарқандий миниатюраларидаги эстетик уйғунлик яшил, кизил, кўк, сарик каби соф ва жарангли ранглarning қўлланилганлиги ва кулранг ҳамда бинафша рангларининг ишлатилганлиги натижасида ўзининг вазминлиги билан ажралиб туради. Манзарани акс эттиришда эса, у табиатни тасвирлайдиган оддий ранглардан фойдаланмай, байрамона бўёқларни ишлатади. Мусаввир табиийликдан йирик бўлиб, бу билан воқеа-ходисаларнинг эпик-эртакона характерини ҳам таъкидлаб ўтади.

Самарқандий ўзининг яхлит, бутун ва серхаракат безак бериш тизимини яратган бўлиб, айнан ана шу орқали расмларида одамларнинг сиймолари аниқ-равшан ажратиб кўрсатилгандир. Санъатидаги оддийлик натижасида, унинг асарларида ўрта аср Шарқ миниатюраларига хос бўлган, олами гўзал ва бой тасвирлашда инсон хиссиётларининг ахамиятлиги йўқолади. Шунга қарамай, унинг асарлари ўзининг эмоционаллиги билан фарқ қилиб, ўзига хос янгиликларни забт этади.

Мухаммад Мурод Самарқандий XVI а. Марказий Осиё миниатюрасининг умумуслубий хусусиятларини, ижтимоий ва ғоявий негизларини, эстетик жиҳатларини аниқ, равшан ва ёрқин мантикий изчиллик билан кўрсатиб, ўз асарларида қахрамонларнинг ҳаракатлари, имо-ишоралари ва жасорат оҳангларига катта эътибор қаратади. Мухаммад Мурод Самарқандийнинг миниатюралари уни асар мазмунини тўла очиб бера оладиган ва ўз бадий унсурларига эга мусаввир сифатида намоён этади.

Мусаввирнинг ижод намуналарини кўрар эканмиз, шунинг гувоҳи бўламизки, XV-XVI а. миниатюрочи расомлари ўз олдида каламларининг ташки виртуозлиги ва колоритнинг декоратив ёрқинлиги билан томошабинларни ҳайратда қолдиришни мақсад қилиб қўйганлар. Шу қаторда Мухаммад Мурод Самарқандий миниатюраларининг асосий ғояси, ярим афсонавий қахрамонларнинг хатти-ҳаракатлари билан бир вақтда даврнинг ижтимоий ҳаёти суръатини ёритиш ҳисобланади.

«Шохнома» асарини иллюстрациялашда Мухаммад Мурод Самарқандий бутун истеъдодини кўрсатиб, асрлар давомида миниатюра рангтасвирида ўрнатилган шартлиликлар доирасида, олами ўзига хос ва ўта замонавий бадий намоёнини ишлаб чиқди. Кўлёзма китобларнинг хиссий руҳияти бевосита ўтган

асрларнинг маънавий олами, гоёвий негизи ва ижтимоий ҳаётига якинлаштиради. Томошабиннинг нигоҳи эса, бу миниатюраларда даврнинг конун-қоидаларини, ижтимоий ҳаётдаги зиддиятларни, халқ идеалларини ва инсонлар орзуларини англаб олади¹. Мисол учун, Низомийнинг «Султон Санжар ва кампир» ҳикоясига ишланган миниатюрада (1537-1538 й.) тахтга ўтиргандан сўнг халқнинг фаровонлигини унутган, салжўқийлар ҳукмдори Санжар ва халқнинг норозилигини унга етказган кампирнинг ғазабли нутқи баён этилганлиги саҳнасини кўрамай.

Миниатюра сюжетига Низомийнинг салжўқийлар давлатининг ҳокими Султон Санжарнинг овга кетаётган пайтида кексайган тўқувчи кампир билан учрашганлиги ҳақидаги ҳикоя асос қилиб олинган. Бу ҳикояда Султон Санжар билан учрашган кампир ҳокимни халқ бошига тушган азоб-уқубатларнинг сабабчиси сифатида айблаганлиги тўғрисида баён қилинади.

Бухоро миниатюра мактаби вакили Маҳмуд Музаҳҳиб мазкур асарга мурожаат этиб, миниатюра яратиши бежиз эмас. Ўтмишда рўй берган воқеа-ҳодисалар сюжетини мусаввир ўз даврида ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Рассом мазкур воқеани тасвирлар экан, сўзсиз, ўз даври ижтимоий муаммоларига ҳам тегиб ўтади. Кўриб турганимиздек, миниатюра санъатида ижтимоий мавзуларга мурожаат этиш бу даврда ҳам кенг тарқалган.

Миниатюрада шох, унинг мулозимлари, хизматкорлари тасвирланган, аммо тасвир маркази қадди бўқилган кампир ҳисобланади. Рангларнинг кескинлиги олтин рангдаги самода, чавандозларнинг ёркин либосларида, отларнинг турфа ранглари ва кампир ўралган қора ёпинчикда намоён бўлади. Миниатюра қахрамонларнинг образларини таккослаш асосига қурилган: хушбичим, қомати расо ҳукмдор, мардонавор назокатли, отда ўтирган чавандоз Санжар ва қаригандан букчайиб қолган, оғир меҳнат ва йўқотишлардан ҳамда ўлкасида ҳукм сураётган адолатсизликдан азобланган кампир образлари (10-илова).

Ёркин миниатюрада кампирнинг образи – ягона қайғули нукта бўлиб, ўз даври ижтимоий ҳаётининг инкирозларини, инсонлар ғамларининг, дардларининг ифодаси, шу билан бир қаторда, «вахимали оғоҳлантириш» рамзи сифатида намоён бўлган.

¹ Galerkina O. Mawarannahr Book Painting. - Leningrad: Aurora. 1980. - P.31.

10-илова. Маҳмуд Муҳаҳҳиб, Низомийнинг «Султон Санъсар ва кампир» ҳикоясига ишланган миниатюра

XVIII-XIX асрларда Ўрта Шарк мамлакатлари драматик бир даврга – иктисодий ва сиёсий жихатдан таназзулга юз тутди, давлатларнинг бир қисми Европанинг йирик давлатлари мухити таъсирига тушади. Ҳар бир бадий ҳодиса каби, муайян давр маҳсули бўлган ва унинг мафкурасини ифодалаган ўрта аср миниатюраси тарихий шароитнинг тақозоси сабабли маълум ўзгаришларга учрайди, унинг ўзига хос хусусиятлари сўнади ва йўқолади, миниатюра иллюстрациянинг янги хилига айланади.

Бу даврда, анъанавий бадий шаклларнинг заифлашуви билан биргаликда, маълум тараққийпарвар тенденциялар ҳам кузатилади. Баркамол мусаввирлар миллий бадий анъаналарни сақлаганлари ҳолда, Европа санъатининг тажрибаси ва муваффақиятларини ижодий ўзлаштиришга интиладилар. Шу даврга келиб, китобларга чизилдиган расмлар ўз мавзуи нуктаи назарига нисбатан демократлашди, шунингдек, мусаввирларнинг ўлканинг кенг бағрида амал қилган фольклор шакллари ва ижодининг теран қатламларига мурожаат этиши томошабинда алоҳида кизиқиш уйғотди.

XX аср ўрталаридан ўзбек рангтасвири санъатида миллий мактаблар тикланишига ва шаклланишига қадам қўйилиб, шарқона онг хусусиятлари мужассам бўлган янги давр бошланди, деб айтсак бўлади. Мисол учун, ўзбек мусаввири Шамсирўй Ҳасанова ўз ижодиди Марказий Осиё миниатюрасини асос қилган ҳолда, шарқ шоирлари портретлари туркумини ярата олди («Шоира Комила» портрети, «Шоира Мутриба» портрети ва б.).

Ш. Ҳасанова инсон шахсининг идеал моделларини реал манбаларига қайтаргани каби миниатюра поэтикасини импрессионизмдан кейинги анъаналар билан қовуштириб, ўз персонажларини индивидуал-эмоционал ва психологик жихатдан конкретлаштиришга интилди. Рассом услублаштириб яратган бир канча автопортретлари бундан далолат беради. Натижада, унинг асарларида оламни европача ҳис қилиш намоён бўлади (11-илова).

XX асрнинг 70-80-йилларига келиб Ўзбекистон рангтасвир санъатида асосан символизм ва сюрреализм каби йўналишлар ривожлантирилади. Бу йўналишларда ижод қилган рассомлар, ўзларининг асарларида умуминсоний ҳамда қадриятларга қаратилган умумхаётий мавзуларга, тарих фалсафасига, санъатга, инсоннинг ички дунёсига ва руҳий оламига мурожаат этадилар. Улар учун олам яхлит ўзаро алоқа ва доимий ривожланишда намоён бўлиб, асосан, хаётий

жараённинг ички қонуниятини аниқлашга интилишарди¹.

XX асрнинг охирларида рўй берган қайта қуриш жараёни, 1991 йилда эса мустақиллигимизнинг қўлга киритилиши, Ўзбекистон рангтасвирида янги тамойилларнинг вужудга келишига асосий омил бўлиб хизмат қилди. Рассомларнинг мақсади ўз асарларида анъанавий кадрятларни тиклашдан иборат эди. Шиддатли оламшумул ўзгаришлар даврида миниатюрочи рассомлар ўз асарларида қадимнинг ўзига хос бамайлихотирлигини, ўтмиш асрларда ижод қилган ҳамда оламини диққат билан тасвирлаган санъаткор-мусаввирларнинг кадр-қимматини ва анъаналарини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар. Асарларидаги бадий ғоя, бевосита, она-Ватанга ва халқига бўлган чексиз меҳр-мухаббатни камраб олган эди.

«Мустақиллик туфайли Ўзбекистон тарихи, халқимиз маданияти, адабиёт ва санъатида жиддий силжиш ва ўзгариш содир бўлгандан сўнг санъатимиз мавзулари, ғоялар ўзгариши билан боғлиқ рассомларимизнинг калбида ва қаршида ҳам бадий-эстетик силжишлар рўй берди. Кўпчилик рассомлар бор ва маълум нарсаларга эргашишдан кўра уларни ҳис қилиш, ифодалаш ва шулар туфайли янги, миллий, замонавий бадий тафаккур хулосаларини оммалаштириш, тарқатиш йўлига ўтдилар. Хаёлдаги орзу ва армонлар, халқ тарихи ва тақдири билан боғлиқ афсона ва ривоятлар тасвирида образларни белгилаган бадий-эстетик ечимлар, йўллар ва усуллар жонланди. Санъатнинг халқ орасига, тафаккурига кириш йўли турли индивидуал тасвир йўллари, услублари орқали очилди ва кенгайди»².

Ўзбек рангтасвирида янги фалсафий қарашлар ва концепция истиклол шарофати билан боғлиқ ҳолда юзага келди. Миллий хурлик, тенгликни излаш рангтасвирида янги, даъваткор мавзуга айланди. Рангтасвирда аввалги ўн йилликлардаги ижод ва дунёқараш билан боғлиқ интилишлардан фарқ қиладиган мавзулар пайдо бўлди. Картиналарни турлича шарҳлашда Шарқ анъанавий маданиятининг ўзига хос ғоявий асослари вужудга келди. Мусаввирлар картиналарининг сюжетларида ўзбек халқи бошидан кечирган кизиқарли қуноқларимизни, атроф-муҳитдан ва ижтимоий ҳаётимиздан келиб чиқадиган мотивларни, тинчилик-хотиржамликка йўғрилган маънавий қимликка интилиш ғоясини ифодаламоқдалар.

¹ қаранг: Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – Б.43-44

² Алишер Мирзо. Қадлаҳоналик йиғитча. Роман. (сўз боши Мўйқаламда ёзилган роман. Тилаб Маҳмудов). – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2018. – Б.7-8.

11-илова

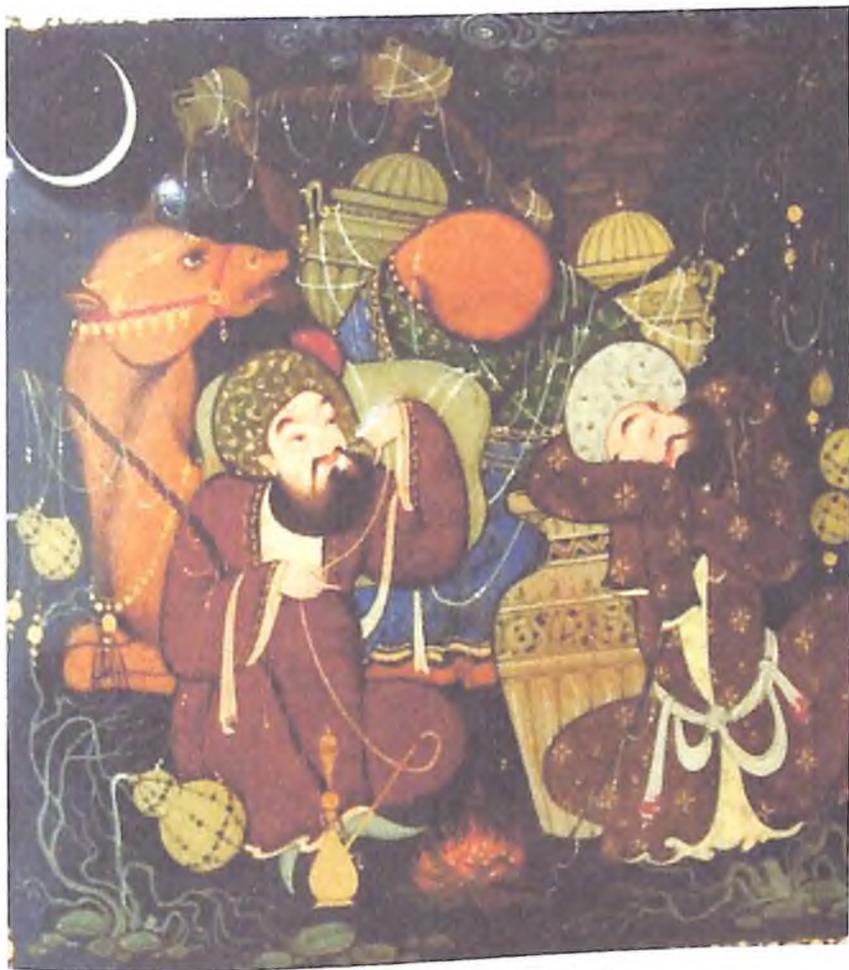
А. Ҳакимов Ўзбекистон миллий рангтасвирида, унинг ривож ва услубларида янгиликларни жихатларини кўрсатиб, кўйидагиларни таъкидлайди: «1980-йилларда рангтасвирида биринчи янгиликларни тўлқини пайдо бўлган бўлса, 2000-йилларда рассомларнинг ижтимоий ва шахсий муаммоларни фалсафий талкин этишга уринганлиги кузатилади. Бу эса ўзбек рангтасвирида пластик ва маънавий янгиликларнинг яна бир янги тамойилининг пайдо бўлишига олиб келди. Ўзбек рангтасвирида дунё ҳамжамиятидаги ўзгаришлар билан боғлиқ интеллектуал ва ижтимоий-руҳий контекст аҳамияти кучайди. XXI аср муҳим ҳаётий муаммолар, бадиий-фалсафий талкин долзарблигини белгилаган янги тарихий синовлар ва ижтимоий-маънавий маданиятни кутиб олди»¹.

Замонавий миниатюра усталаридан Шорасул Шоаҳмедов Шарқ миниатюрасининг энг яхши анъаналарининг давомчиси бўлиб, ўзининг ёрқин миллий истеъдодини янгича ривожланишида намоён этмоқда. Ш.Шоаҳмедовнинг “Йўловчилар” асари романтик йўналишда яратилган бўлиб, мамлакатимиз олдида уйғониш уфқларининг кенг очилганлигини акс эттиради. Миниатюрада тасвирланган тун зулматидаги ёруғлик, йўловчиларнинг хотиржам ҳолати, олдидаги гулхан, туянинг маънодор боқиши, нарсабуюмлардаги нафис безаклар, осмондаги ёрқин юлдузлар ва янги Ой – буларнинг ҳаммаси давлатимизнинг порлоқ келажагини кўрсатиб берган. Янги мамлакатимиз эса, миниатюра асаридаги “йўловчилар” сингари йўлдадир² (12-илова).

«Инсоният беланчаги ва табиат салтанати бу – Шарқдир. Шарқда инсон табиат фарзанди ҳисобланади; гўдаклигидан табиат бағрида яшаб, кексалигида унинг кўксига вафот этади. Ҳозирда ҳам ҳаётининг асосий қонуни бўлиб ҳисобланган ҳайвонот оламига хос бўлган – табиийликка содиқдир. Шарқона севги-мухаббатнинг илк кўриниши абадий бўлиб қолди, яъни бир жинснинг бошқа жинсга бўлган, табиат қонунларига асосланган интилишининггина ифодалаб келмоқда»³. Ҳозирги глобаллашув даврида рассомларнинг кўпчилиги замонавий ва анъанавий усулларни бирлаштириб, ижтимоий негизлардан келиб чиққан ҳолда, ўз миниатюра

¹Қаранг: Ҳакимов А. XX аср охири – XXI аср боши ўзбек рангтасвиридаги ўзгаришлар// “Саъват” 1/2015. – 8 б.
² Қаранг: Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – Б.90-98. 287.
³ Белинский В.Г. Полн.собр.соч. том VII, М.: АН СССР, 1955. – 146 с.

асарларида жасорат ва мардлик эътибор топадиган мавзулардан ташкари, гўзаллик ва шеърят ҳукм сураётган, муҳаббат абадий бўлган, хис-туйғу мустаҳкам ва барқарор, ҳақиқат тантана қиладиган оламни тасвирлашга интиломқдалар.

12-илова. Шорасул Шоаҳмедов, «Йўловчилар» миниатюраси.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Марказий Осиё миниатюраси барча санъат турлари каби, ўзининг даврга хос ғоявий-бадий асосига эга бўлган. Миниатюрочи рассомлар, асосан, ижтимоий

хаёти ва мухитининг гоёвий негизларидан келиб чиккан ҳолда асар мавзуларини танлашга ҳаракат қилганлар. Ҳозирги миниатюраларда тасвирланаётган воқеалар ҳам миниатюра усталари томонидан замонавий руҳиятда, романтик орзулар ва гўзал ҳаёллар оғушида талкин қилинмоқда.

Жаҳон тасвирий санъати хазинасидан муносиб ўрин олган миниатюралар анъанавий китобат санъатининг таркибий қисми бўлиб, қадимги нодир кўлёмаларни зийнатлаш билан бирга, мазкур асарлардаги илғор инсонпарварлик гоёларини, олижанобликка бўлган интилиш, гўзаллик тўғрисидаги тасаввурни ифодалашга ҳам хизмат қилган. Марказий Осиё миниатюра рангтасвири айнан бадиий мактаблар тизими асосида вужудга келди. Ҳирот, Тошкент, Бухоро ва Самарканд миниатюра мактабларининг ўзига хос эстетик хусусиятларини аниқлаш натижасида маълум бўлдики, бу миниатюра мактабларининг алоҳида жиҳатлари, тасвирий усуллари ва услублари мавжуд бўлган бўлса-да, улар ҳозирги кунгача ворисийлик анъаналари асосида ривожланиб келмоқда. Замонавий миниатюрочи рассомларнинг асарлари ўрта асрлар Шарк оламининг ифодасигина бўлмай, балки барчага яқин ва кадрдон бўлган, ўтмиш ва бугунги кун эстетик қарашларнинг яхлит тасвиридир.

Инсонларни, уларнинг дидини, эҳтиёжини, миллий ўзига хослигини, турмуш тарзини ва ҳукм сураётган ижтимоий мухитини ҳисобга олиш, уларни эстетик ва ахлокий нуқтаи назардан камол топтириш – халқ ҳаётининг ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатини камраб олувчи гоёвий-бадиий тизим ва унинг учун зарур бўлган бадиий услуб тушунчаси билан белгиланади. Тасвирий санъатда халқ дидини, эҳтиёжларини, ҳаётий кадриятларини ва гўзаллик тўғрисидаги тасаввурларини ифодаловчи ва мустаҳкамловчи муайян тизимнинг ишлаб чиқилиши, мусаввир шахсияти шаклланадиган ижтимоий-бадиий асос мухитини вужудга келтиради.

III БОБ. ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕКИСТОН САНЪАТИДА МИНИАТЮРА ЭСТЕТИКАСИНИНГ БОҚИЙ ВА УМУМФАЛСАФИЙ МОҲИАТИ

Марказий Осиё миниатюра санъатининг мазмуни шарқона романтизмнинг нафис хусусиятларини камраб олган ҳолда, самимийлик ва поэтиклик, ранг-баранглик ва эмоционаллик (хиссиётлилик), рамзийлик ва тасаввур, шунингдек, эстетик идеалнинг барқарорлиги, услуб ва дид туйғусининг теранлиги каби инсон бадий анъаналарининг фалсафий-эстетик моҳиятини намоён этади.

Миниатюра санъати дастлабки кўринишидан бошлаб, то бугунги кунларгача рамзий ифодалар ва муайян белгиларни ўзида мужассам этиб, яратилган ҳар бир образи, унсури ва гўзаллиги орқали инсонларга воқеъликнинг фалсафий моҳиятини тезрок етказа олади.

Замонавий ўзбек рангтасвир санъатидаги миллий бадий услуб чизгилари ўзбек миллий меросига асосий қадрият сифатида қараш анъанаси давом этаётганини кўрсатади. Ўзбек миллий бадий услубида ўзбек халқи анъаналари давом этаётганлиги эса, сюжетларга мурожаат этишда ҳамда бадий анъаналардан вариантлаштириш асосида фойдаланишда намоён бўлмоқда. Айниқса, замонавий бадий маданиятимизнинг ривожланишида Марказий Осиё миниатюрасининг ўрни ниҳоятда катта бўлиб, рассомлар Шарқ миниатюрасининг ижодий меросини ҳамда анъаналарини диққат билан ўрганишни давом этмоқдалар.

Замонавий миниатюрочи рассомларимиз ўзларининг асарларида тарихий ва маданий меросимизни, миллий қадриятларимизни ва урф-одатларимизни келажак авлодга етказишга интиломқдалар. Улар ўз асарларидаги қаҳрамонларининг образлари ва замонавий бадий нигоҳлари орқали замон ва воқеалар тарихини намоён этмоқдалар.

Марказий Осиё миниатюра санъатида тасвир фалсафаси

Миниатюра рангтасвири Марказий Осиёда қўлёзма китобларнинг энг қимматбаҳо безағи ҳисобланган. Миниатюралар фақатгина матн мазмунини тўлдириб, безатибгина қолмай, балки муайян давр муҳитининг диний-фалсафий, ижтимоий ва нафосат

хакидаги тасаввурларини ўзида акс эттирган. «... кўлэзма китобларнинг беазаги – миниатюралар, маданиятнинг яшнаб турган гулларидир; лекин бу ям-яшил кўкаламзорлар бағрида униб, ўзининг нозик баргларини офтоб нурларига сидки заифлик билан тутган дала гуллари эмас. Бу – мусаввирларнинг машаккатли меҳнати туфайли яратилган, ахтариб топилган назокатли гулдир. Миниатюранинг чизикларга, шаклларга, бўёкларга жо бўлган ёрқин гўзаллиги – юзададир, у хар бир томошабиннинг нигоҳи ва туйғуси учун тушунарлидир: у ўз гўзаллигини ўтмиш тараккиётнинг узок авлодларига сахийлик билан бахш этган эди, бизнинг замондошларимизга ҳам сахийлик билан бахш этмоқда. У хозиргача ўз жозибасини саклаб келади. Лекин бу зохирий идрок, холос. Миниатюранинг ботинида шундай мураккаб мазмун яширинки, уни чуқур тушуниш учун махсус тайёргарлик даркор»¹.

Миниатюра санъати даврнинг эстетик идеалини ифодалаб, жамият ҳаётини, янги кучлар курашини ва гуманистик идеалларни бадий образлар оркали акс эттирар эди. Дабдабали базмлар, шиддатли жанглар, фалсафий мулоҳазалар ва романтик сахналар эса миниатюраларнинг асосий композицион мавзуларига айланган.

«...Санъат асарларининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, тасвир шаклларини ва образ масалаларини ўрганишни такозо этади. Бадий асарларда образ – сезги идроки, тасвирланаётган объектни ёритувчи ва бирор-бир умумий ғояни етказувчи восита хисобланади»². Санъат асарларини, шу ўринда, Шарк фикрларнинг турли шакллари ва бадий умумлашмаларнинг турфа усулларини аниқлаш мумкин.

Т.Махмудов санъат асарларида образ муаммосини илмий жиҳатдан ўрганиб, кўйидагиларни таъкидлайди: «воқеъликни образлар билан бирлаштириш – тасаввур ҳаракатидир, аммо бошқа ҳолларда муайян бадий ғоя ҳам тасаввурнинг манбаи бўлиши мумкин. Дастлаб у мусаввирнинг тасаввурини эгаллайди, кейинчалик мусаввир уни тақдим этиш учун образ танлайди»³. Бадий образ – фундаментал, гносеологик ва эстетик категория

¹ Қаранг: Исмаилова Э.М. Шарк миниатюраси. – Тошкент: Ёлфур Гулом номидаги Дабдиёт ва санъат институти, 1990. – 6 б.

² Қаранг: Андреев А.Л. Место искусства в познании мира. – Москва: Политгиздат, 1980. – С.105-106.

³ Махмудов Т.М. Эстетика и духовные ценности. – Тошкент: Шарк, 1993. – 131 с.

сифатида образли тафаккурнинг турли шакллари вужудга келтириб, оламни чуқур ва рационал англашни талаб этади. Чунки, «воқеа-ҳодисаларнинг изоҳи муаллифларнинг воқеъликдаги муайян томонларига хайрихоҳ бўлиши, уларни тушуниши ва фалсафий-эстетик қарашларига боғлиқдир»¹.

Бадий кўлэмалардаги миниатюралар дунёвий ҳаётни тасвирлаб, гўзалликни акс эттирган. «...миниатюраларда ҳамиша яширин маъно бор, уни ҳар бир кузатувчи ўзича шархлашга мўлжалланган. Бугунги томошабин уни чиройли бир картина сифатида қабул қилади, муаллиф учун эса энг муҳими – композиция, ранг, турли хил имкониятлар воситасида ишнинг ғоясини беришдир. Миниатюра рангтасвирида ташбех ва рамзлар конун – қоидаларга бўйсунди. Айниқса, кўп қиёфали композицияда бирорта ҳам унсур йўқки, унга бирор маъно юклатилмаган бўлсин»².

Ташки оламнинг сифатлари ва реал хусусиятларининг тасвирий санъатда акс этиши эстетик лаззатнинг элементлари ҳисобланадиган – уйғун ҳис-туйғулар ва кечинмаларни вужудга келтиради³. Марказий Осиё миниатюра санъатида ҳам композицияларни чизишда табиат унсурлари (ўсимликлар, шох, поя, гунча, барг, гул, ҳайвонлар, кушлар, одамлар, табиат манзаралари, тоғлар, қоялар, дарёлар, қуёш, юлдузлар ва х.к.) тасвирларини ранги, шакли ва тузилишини бадий образли усулда юксак даражада умумлаштириб, рамзийлаштириш асосий эстетик хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Миниатюра композицияларида улардан оқилона фойдаланилиш натижасида жуда ажойиб тасвирлар ҳосил қилинади. Буни кўрган инсон эса, акс эттирилган шаклдан эстетик завқ олади.

Маълумки, ҳар бир санъат турининг ўзига хос «тили» мавжуд бўлади. Миниатюра рангтасвири асарларини англаш учун ҳам таркибида шеърят, фалсафа, эстетика, астрология, диншунослик ва б. фанларнинг белгили тизимининг тилини билиш талаб этилади.

Сўз ёзувчи, шоир, драматургнинг асосий қуроли бўлса, мусаввирнинг ифода воситаси бўёқлар ва ранглардир. Айтишимиз мумкинки, табиат ва ҳаётдаги, инсон қалбидаги нафислик, гўзаллик

¹ см.: Фелин К.А. Собр. соч. В 10-ти т. – Москва: Художественная литература, 1973. т.9. – 436 с.

² Қаранг: Китоб кўлэмаларининг қайта тутилиши Ш.Муҳаммаджонов билан суҳбат.// «Санъат» 1/2000. – 35 б.

³ Ёзда Г.В. Живопись и её изобразительные средства. – Москва: Просвещение, 1977. – 13 с.

сирларини рангтасвир санъати даражасида бошка бирор-бир соҳа очиб бера олиш имкониятига эга эмасдир. Айнан рангтасвирда табиат, жамият, умумий инсоният турмуш тарзини, инсон қалбини, характерини ва умуман, образини билишда бўёқлар орқали катта ютуқларга эришилади.

Қадимги халқ ижодиётида ҳам ранглар алоҳида ўрин тутган. Хусусан, халқ асотирларида дунёнинг тўрт томони: шимол – ок, жануб – жигарранг, шарқ – сариқ, ғарб – мовий сингари рангларда тасаввур қилинади. Йил фасллари: баҳор – ок, пушти, яшил; ёз – тўқ яшил; куз – яшил, пушти, тилларанг; киш – ок ранглар билан белгиланади. Тарихий археологик манбаларда кўрсатилишича, кўпгина халқларда ой, кун ва умуман, турли вақтлар ўзига хос рангларда ифодаланади. Олам ҳақидаги тасаввурлар канчалик камроқ умумлаштирилса, рангларнинг турфа хиллиги шунчалик кўпроқ анланган, аммо мавхум тушунчаларни белгилашда дунёдаги барча халқлар ранг хусусиятларига мурожаат қиладилар. Масалан, ок - тинчлик ва осойишталик, кўк – бирлашишга даъват, кизил – севги-муҳаббат рамзлари бўлган. ... Рассомлар турли ранглар орқали кишиларнинг ёш хусусиятларини ҳам ифодалядилар. Севги-муҳаббат, жўшқин ёшлик – мовий, яшил, тўқ кизил ва қизил ранглар билан, кексалик эса – жигарранг, кўк ва кулранг бўёқлар билан ифодаланади¹.

Миниатюраларнинг асосий эстетик хусусиятларидан бўлмиш сержило ранглар ҳаётдаги ҳар бир ҳолатни кўриш характерини очиб берибгина қолмай, унинг сиру асрорларни ифодалаб берувчи ишончли восита бўлиб ҳисобланади. В.Гриб айтганидек, «санъат асари қайси жанрда ёзилмаган бўлмасин, фақатгина идеаллик ва шакл қонунларига бўйсундирилсагина инсон хотирасида муҳрланиб қолади. Бадиий адабиётда образ ва ғоя тушунчалари, рангтасвирдаги расм ва ранг тушунчаларига мос келади»². Дарҳақиқат, Марказий Осиё мусаввирлари олам ранг-баранглиги билан гўзал эканлигини билган ҳолда, рангларни чуқур маъно касб этишини ҳамда инсоннинг қалбида кечаётган психологик жараёнларни кўрсатувчи восита эканлигини чуқур анлаганлар. Ана шунинг учун ҳам миниатюра – рангтасвир санъатининг ўзига хос алоҳида бир тури

¹ Қаранг; Усмон Қорабоев. Ранглар фалсафаси. // «Санъат» журнали, 3-4/2005. – 15 б.

² Гриб В.Р. Бальзак об искусстве. – Москва-Ленинград: Искусство, 1941. – 19 с.

хисобланади.

Ранг – хакикий мўжизадир. Миниатюрада, умуман, рангтавирда маконни кўрсатишда ранг муҳим ўрин тутди. Ўтмиш аждодларимиз миниатюраларда айнан гўзал ранглр мажмуаси ва шакллр оркали олам борасидаги тушунчаларини, табиат ва инсон образларини ифода этганлар. Масалан, «...Темурийлар даври мусаввирлари ранглрнинг турлича жилоланишидан фойдаланган холда, ихчам макон ҳосил қилишади ва унга барча ранглрини тўлик сақлаган холда, кенг табиат манзарасини, катта меъморий иншоотларни жойлаштиришади. Улар тилла рангда олов, куёшнинг бутун моҳиятини мужассам этганидан, бошқа ранглр унинг фонидан ўзининг бутун жилоси билан кўринади»¹. Қадим-қадимдан инсоният, айниқса, санъат намояндалари ранглрға алоҳида рамзий аҳамият бериб келган. Шунинг учун ҳам, мумтоз тасвирий санъатимизга оид асарлар асрлар давомида дунё халқлари томонидан қизиқиш ўйғотаяпти ва эътироф қилиняпти.

XX аср жаҳон рангтавири усталаридан Марк Шагал ранг хакида шундай деган: «Ранг гўзал, лекин рангнинг ўзи нима? Ҳаётимизда ягона ранг мавжуд бўлиб, у мусаввир санъатини ифодавий ва ҳаётий воситалар билан таъминлайди. Бу – Муҳаббат рангидир»². Г.Честертон эса: «Қадимги миниатюра усталари рангни олтин ёки ёқут сингари қимматбаҳо эканлигига ишонтира олганлар. Мусаввир ўзи ранг танлаш ҳуқуқига эга, лекин унинг маъноси бўлиши керак эди. Қушларнинг тасвирини мовий рангда, дарахтларни – тилларанг, балиқни – қумушранг, булутларни қирмизи рангда тасвирлаб, мусаввир бу ранглрнинг кескинлигини ва катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб берган»³, деб таъкидлаган. Дарҳақиқат, Шарк миниатюраларида қўлланилган ранглр рамзий мазмунга эга бўлган. Мисол учун, яшил ранг – барқарорлик, матонат, кадр-қиммат, ҳаётнинг уйғониши, жонланиши рамзини; мовий ранг – меҳр-оқибат, садоқат, ҳузур-ҳаловат, орзулар рамзини; қизил ранг – ҳаёт, севги-муҳаббат, зафарлар, гўзаллик рамзини; сарик ранг эса, орзу-ҳаваслар, бойлик ва бепоёнлик рамзларини ифодалаган.

¹ Раҳимова Э. XV аср биринчи ярмида илк Хирот миниатюраси // "Санъат" 4/2010. – 10 б.

² www.brainyquote.com/Marc-Chagall-Quotes

³ Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах. Из советских и зарубежных собраний. – Москва: Изобразительное искусство, 1979. – 1 с.

Ислом динида жонли нарсалар тасвирига сиғинмаслик Марказий Осиё тасвирий санъатида нақшнинг равнакига сабаб бўлди. «Ота-боболаримиз қадимий обидаларни нафис нақшлар билан безар эканлар, завқ олиш билан бир қаторда, улар орқали ўз орзу-умидларини, муҳаббатларини, тилакларини куйлаганлар... Аждодларимиз томонидан яратилган нақшлар мазмунан қатламдор, турлича хиссий бўёқ, шакл, рух ва мантикий ҳамда фалсафий товланишларга эгадир»¹.

Миниатюра асарлардаги безакларни ва композицияларни таҳлил қилиш учун нақш санъатини, рамзийликни ва ранг психологиясини юқори даражада билиш талаб этилади. Чунки, китоб безайдиган усталар ўз вазифаларини фақат муайян китобнинг ўзига хос мазмунини очиқ беришда деб эмас, балки, умуман, адабий асарнинг умумий усулини, қолаверса, даврнинг адабий усулини нақш ва тасвирий воситалар ёрдамида ифодалаб беришда деб ҳам билар эдилар. Э.Исмаилова айтганларидек, «китобнинг нақш образи баҳорий гўзал чаман ва боғ тимсолида намоён бўлган. Гуллаб яшнайдиган боғ образи Шаркнинг деҳқончилик билан шуғулланидиган халқлари фольклори шеърятини, халқ амалий санъатидаги ғоят анъанавий мавзу эди. У халқнинг фаровон турмуш ҳақидаги тасаввурини донолик билан мужассамлаштириб, жаннат ҳақидаги тасаввурга муқобил равишда ифодаланар эди»².

Марказий Осиё миниатюраларида чўл-сахро ва боғ манзаралари образи асосий тасвир мавзуларидан ҳисобланиб, шарқона тасвирийлик хусусиятларини ўзида мужассам этган. Маълумки, Амир Темур, кейинчалик Шохрух, Султон Ҳусайн, шахзода Бадиуззамон томонидан ўз даврида кўплаб боғлар барпо этилган («Боғи баланд», «Боғи зоғон», «Боғи сафед», «Боғи зубайда», «Боғи мурод», «Боғи жахонаро», «Боғи нав»). Тарихчи Ҳофиз Абру айтганидек, «Хиротнинг паст табақадаги ахалисидан тортиб, зодагонларигача имкониятларига яраша саройлар, қошонлар ва боғлар барпо этишни авж олдирганлар»³. Темурийлар барпо этган бу боғлар тўғрисида, асосан, адабий ва тарихий-илмий

¹ Қаранг: Булатов С., Толипов Н. Гўзаллик фалсафаси" (Монография). – Тошкент: Фан ва технология. 2008. – Б.3, 39.

² Қаранг: Исмаилова Э.М. Шарк миниатюраси. – Тошкент: Фағур Гулом номуздаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 5-6.

³ Sing Opuscules de Hafiz-e Abri Concernant d'histoire de l'Iran an temps de Tamerlan. Ed.F.Tauer. suppl. V. Praha: Archiv Orientalni. 1959. – P.182.

манбалар¹ ҳамда миниатюра асарларигина² маълумот бера олади. Умуман, Шарк миниатюраларида тасвирланган Ўрта Осиё боғлари, бу ўлкада боғ-хиёбон санъати юксак раванг топганлигидан далолат беради.

Аллоҳнинг марҳамати бўлган боғ, жаннатнинг кичик бир бўлаги рамзини билдириб, рассомлар учун, аввало, ўзи кўраётган гўзалликни ифодалаш ва борликни ҳиссий идрок этиш туйғуларини тасвирлашнинг асоси бўлиб ҳисобланган. Боғ образи, аввало, Аллоҳ яратган жаннатнинг кичик бир бўлаги рамзини билдиради. Унинг ичида узлатга чекинган, танҳоликни кумсаган киши туради.

XX а. санъатшунос олими Д.С.Лихачев таъкидлаганидек, «Жаннат» қадимги форсча «парадиз» деган сўз бўлиб, «ҳар томондан атрофи ўраб олинган жой» деган маънони билдиради. Жаннат «Авесто» китобидаги энг қадимий рамзлардан бўлиб, кейинчалик Европа маданиятига кириб келган. Боғнинг энг муҳим хусусияти – атрофи ўраб олинган бўлишидир. Ўрта асрларда яратилган картиналарда боғларнинг атрофи ўралганлиги ҳам рамзий маънони ифодалаган. Романтизм даври боғларнинг атрофи ўралишини инкор этди. Бу даврга келиб, боғлар табиатдан ажралган ҳолда эмас, балки улар теварак-атроф манзараси билан уйғун бўлишига ҳаракат қилинди. Аммо боғларнинг атрофини ўраб турган деворлар бутунлай олиб ташланмади. Деворлар кўзга кўринмас ҳолда бўлса-да, барибир сакланиб қолди»³. Жаннат боғи образи миниатюраларда чинакам боқий ҳаёт ҳақидаги ғояни акс эттирарди.

Шарк миниатюраларида боғ – ям-яшил майсазор, турфа мевали дарахтлардан иборат маскан, илоҳий кудрат билан бунёд этилган мўъжиза сифатида кўрсатилади. Миниатюрочи мусаввирлар эса ўзларининг асарларида боғ кўринишида тасвирлаган жаннатни табиат гўзаллигида эканлигини етказиб беришга ҳаракат қиладилар. Миниатюралардаги табиат манзаралари, боғлар, гуллар, мевали дарахтларнинг тасвирида эстетик гўзалликка эришиш учун мусаввирлар ранглар уйғунлигига алоҳида эътибор қаратганлар.

¹ Путаенкова Г.А. Среднеазиатские сады и парки XV в. В кн.: Из художественной сокровищницы Среднего Востока. – Тошкент: Литература и искусство. 1987. – С.172-186; Рюн Гонзалес де Клавихо. Дневник путешественника во дворе Темура в Самарканде в 1403 – 1406 гг. – Санкт Петербург: Императорская Академия Наук. 1881г.; Sherefed-din Ali Yezdi. Histoire de Temur – Beg. Trad par Petis de la Croix. Paris. 1925...Sakisian. fig.142. Bloched E. Musliman Painting XII – XVII Centure Transl. by s.m. Binion. London. 1929. ва бошқалар.

² «Хайрат ул Абзор», «Девон», «Бобуринома» асарларига ишланган миниатюралар.

³ Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. – Ленинград: Наука. 1982. – С. 244-249.

«Санъат» №3/2003. – 17 б.

1396 йилда Бағдодда Хожа Кирмонийнинг «Хамса»сига Жунайд Султоний томонидан ишланган миниатюра асарлари (Лондон, Британия кутубхонаси) Шарқ миниатюра санъати услубидаги «боғ» образини тасаввур қилиш имконини беради. Бу асарлардаги табиат манзараларининг гўзаллиги ва саройлар тасвири Марказий Осиё ўрта аср рангтасвири учун асос бўлиб хизмат қилди ва янада уни ривожлантирди.

М.Ашрафий мазкур миниатюрада композицион қамровнинг кенглигини, табиатнинг кенг манзараларини Жунайд Султоний мохирона тасвирлаганини эътироф этиб, қўйидаги фикрларни билдиради: “унинг асарларида кир-адирлар чаман-гулзорлар билан алмашилиб келади, бу чаманларда сойлар оқиб ётади, сой ёқаларида турли-туман шакллардаги дарахтлар кад ростлаб туради, улар узра қушлар чаппор уриб айланади. Сарой ичини тасвирлашда уч девор — дераза ўрнатилган орқа девор ва диагональ бўйича ишланган икки ён девор асос қилиб олинади, деворларнинг бундай жойлашуви маконнинг теранлик сари ривожланиб бориши ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Пастда йўлақлар тасвирланади, юқорида эса оқ фонда енгилгина дастхат ўз ифодасини топади. Бу миниатюраларда, одатдагидек, меъморий бинолар бир пайтнинг ўзида ҳам олд томонидан, ҳам ичдан тасвирланади. Қиёфаларнинг мураккаб таносиби, тафсилотларнинг мўл-кўллиги, япроқлари ниҳоятда нафис чизилган дарахтларнинг нозик солланиб туриши, гулларга, ўт-ўланга қопланган ерлар сарғиш-пушти, оч пистоқи рангларга бирикиб бой, мафтункор уйғунлик касб этганлиги, яшил, мовий, тилларанг, симовий бўёқларнинг турли-туман жилолари — буларнинг ҳаммаси суратга хайратомуз бир эстетик гўзаллик бахш этади¹. Миниатюраларида тасвирланган гуллаб турган дарахтлар моҳиятан мусулмончилиқ давригача кенг маълум бўлган куйга, «ҳаёт дарахти»га бориб уланадики, табиат эҳсонларининг мўллигини, илоҳий саховатни рамзий ифодаб беради. Қадимдан «дарахт» образи қувват ва улуғворлик манбаи бўлиб ҳисобланган. «Табиатда дарахт улуғворлик, куч-қувват рамзи бўлиб, ер ҳамда осмоннинг ўзаро боғлиқлигини намоён этган. Яъни, дарахт оламнинг ўқи, деб тасаввур қилинган»².

¹ Ашрафий М. Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. — Тошкент: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1996. — 15 б.

² Malla B.L. Trees in Indian Art Mythology and Folklore. — New Delhi: Aryan Books International, 2000. — P.3.

Марказий Осиёнинг наккош усталари юкори даражага эришганларки, улар санъат калитини эгаллаганлар. Улар шундай уфк топганларки, унга интиланган сари янги оламини очганлар ва бу гўзаллик оламини чизик, ранг ва шакл оркали накш тилида унсиз равишда халкка етказганлар¹. Шунинг учун ҳам, Шаркка машхур буюк наккош Маоний наккошлар тўғрисида: «Ҳақиқий наккош шундай ижодий уфк топиши керакки, унга интиланган сари янги-янги гўзаллик олами очилсин. Табиатни айнан тасвирлаш бу санъатнинг ниҳояси эмас, агар кимки шакллардаги ҳар бир чизикка жон бағишлай олар экан, у санъат калитини эгаллаган бўлади»², деб бежизга айтмаган.

Шарк миниатюраларида боғ образи билан узвий алоқада бўлган гуллар, дарахталар, мевалар, кушлар, булутлар ва х.к. тасвирлари ҳам чуқур рамзий маъноларга эгадир. Жумладан, гуллар – ҳаёт, атиргул – гўзаллик, лола гули – баҳор, анор меваси – оила, эзгулик; олма – муҳаббат, новда – бойлик, фаровонлик; кушлар – бахт; куёш, осмон ва булутлар – ёруғлик, ҳаёт ва улуғворлик рамзларини англатиб, намоён этганлар.

Инсоннинг оламга нисбатан эстетик муносабатларини шаклланиши жараёнида маънавий-маданий дунёкараши ҳам ривожланиб борган. Марказий Осиё рангтасвирида миниатюрочи рассомлар ўзларининг эстетик идеаллари, орзу-умидларини муайян рамзлар ёрдамида акс эттиришга ҳаракат қилганлар. Хусусан, ишк мавзусини тасвирлашда ҳам маъжозий маъноларга мурожаат этганлар. Бунга мисол қилиб, 1529 йилда «Антология» кўлэмасига ишланган миниатюрочи келтирамиз.

Бухорода Али ал-Хусайни томонидан Убайдуллоҳон учун кўчирилган «Антология»нинг 2 та миниатюрасида Ҳирот миниатюра мактабининг анъаналари аниқ-равшан сезилиб туради. Мазкур миниатюралар, тўпламдаги бирорта шеърнинг иллюстрацияси бўлиб эмас, балки бутун Шарк шеърятини ва унинг севимли сюжетларини – севги-муҳаббат ва дўстлик, баҳорнинг гуллаши ва нозик учрашув, дўстларнинг бир қадах шароб ва шеърлар мутолааси атрофидаги суҳбатларини, ранглар ёрдамида

¹ қаранг: Булатов С., Толипов Н. Гўзаллик фалсафаси (Монография). – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – 34 б.

² Зоҳидов П. Ўзбек мейморчилигининг устозлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1967.; Булатов С., Толипов Н. Гўзаллик фалсафаси (Монография). – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – 34 б.

тараннум этади¹.

Миниатюраларнинг иккаласи ҳам гуллаб яшнаётган боғни, жилға ва кўплаб гуллар ҳамда дарахтлардан иборат майсазорни, парвоз килаётган кушларни, олтинга бурканган хаворанг осмонни намоён қилади. Пейзаж ва фигуралар ягона мусикий вазнга бирлашган, чизиклар нозик ва мутаносиб, бўёқлар тоза ва тиник бўлиб, миниатюралардаги қахрамонлар образлари севги, бахт рамзларини ифодалайди. Шу ўринда, романтик эстетиканинг имкониятларини маълум даражада кенгайтирган немис романтизмнинг вакилларида бири Новалис фикрларини келтириб ўтамиз: «Ҳақиқий шоир – ҳамма нарсани билувчи: у, хақиқатан ўз тушунчасини бироз ўзгартирган (озгина синишларга учраган) коинотдир», «... Ёки табиат ўзида ғояларни жавобгар бўлиши (кўтариши), ёки қалб табиатга жавобгар бўлиши керак... », «... Манзарани тана қаби ҳис қилиш керак. Манзара қалб учун идеал танадир»².

Биринчи миниатюрада – ёш шоир ва унинг дўсти, иккинчисидан эса шоир ва гўзал киз тасвирланган (13-14 – иловалар). «Икки севишганлар гуллаётган боғда» деб номланган иккинчи миниатюрада табиат ва муҳаббат ўртасидаги уйғунлик мавзуси ёритилган бўлиб, боғ фонидан тасвирланган севги-муҳаббат образи, баҳор фасли ва унинг абадий гуллаши билан бирлаштирилган. Бу миниатюра муайян шеърининг матнга алоқадор бўлмай, муҳаббат ва гўзаллик рамзини ва умумий ҳулосасини акс эттиради.

Миниатюрада тасвирланган оч-мовий осмон, қизариб турган дарахтлар, қумуш рангдаги жилға, қизнинг ажойиб нақшли либоси, йигитнинг либосидаги сарик ранглар – буларнинг ҳаммаси ҳаёт, севги, эзгулик ва фаровонлик маъноларини қасб этиб, тасвирга кўтаринки руҳият ва ёрқинликни бахш этади.

Кўриб турганимиздек, тасвирда севишганлар суҳбати акс эттирилмаган; гўзал киз «севги-муҳаббат» рамзи ҳисобланадиган, хушбўй олма мевасини завқ билан томоша қилмоқда, йигит эса китоб мутолаасига шунғиб кетган. Иккала образнинг ритмик ўзаро алоқаси уларнинг руҳий ҳамжиҳатлилигини акс эттиради. Анхорда тасвирланган мандаринли тебранишларнинг шовуллаши Хитой

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии: древность и средневековье. – Москва: Искусство, 1982. – 158 с.

² Каранг: Сборник "Литературная теория немецкого романтизма" – Ленинград: Издательство писателей в Ленинграде, 1934. – С.124-125.

шеърятига хос бўлиб, севги рамзини изохлайди.

Лирик, романтик ва поэтик руҳиятда тасвирланган сахна – рамзий маъноларга эга бўлиб, шарқона рангтасвирнинг ўзига хос ва бетакрор хусусиятларини намоён этади. Миниатюрадаги назокатли гуллар манзарали декорация хосил қилиб, ёрқин колорити билан томошабинни ўзига мафтун қилади. Иккала миниатюраларнинг услубий жиҳатлари, шубҳасиз, Ҳирот миниатюра мактабига тегишлидир.

13-илова. «Ёш шоир ва унинг дўсти» миниатюраси.

14-илова. «Икки севинганлар гуллаётган бозда» миниатюраси

Табиатнинг реал манзараларининг ва севги-муҳаббатнинг тасвири билан, композицияларда ҳамда ранг-бўёқ ва чизикларда неорганик дунёнинг жонланиши билан бирга, «инсон» образи ҳам тасвирий санъатда ижтимоий, психологик ва миллий аниқлигини белгилаб берувчи ўлчов маркази ҳисобланади.

Марказий Осиё миниатюра санъатининг эстетик жиҳатларини очиб беришда шарқ мусаввирлари томонидан яратилган портретлар алоҳида аҳамиятга эгадир.

Дастлаб портрет жанрига изох берамиз. Инсон киёфасини ички психологик олами билан боғланган ҳолда аниқ, бир образда яратилиши – портрет жанри деб юритилади. Портретда инсоннинг тўла гавдаси, ярми ёки юз киёфасининг фақат ўзи ҳам бўлиши мумкин. Портрет яратиш ўзига хос мураккаб жараён бўлиб, инсоннинг анатомик тузилишидан тортиб, ички рухий, маънавий, шунингдек, ташки кўринишидаги барча жихатларини акс эттириши билан санъат даражасидаги асар бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, ҳар бир инсоннинг ички дунёси, гўзаллиги, табиат ато этган андазаси мавжуд. Портретчи рассом «инсон» образида, одамларга хос турли характерларни хис қила билмоғи, айникса, унинг қалби ва киёфасидаги самимийлик ёки сохта жихатларни тасвирлай билиш қобилиятларига эга бўлиши керак.

Тасвирий санъатнинг портрет жанри инсоннинг маънавий киёфасини ўзида ифодалаши билан санъатнинг бошқа соҳаларидан бирмунча фарқ қилади. Портрет санъатини яратишда бебаҳо ютуқларни қўлга киритган буюк рассомлардан Камолиддин Бехзод, Махмуд Музаҳҳиб, Мир Мусаввир, Мир Саид Али, шунингдек, ўзбек рассомларидан Чингиз Аҳмаров, Абдулҳақ Абдуллаев, Раҳим Аҳмедов ва бошқа бир қанча рассомларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Марказий Осиё рангтасвир санъатида XV аср охирларидан бошлаб портрет миниатюраси юксала борган. Китобларда бутун саҳифа бўйлаб аниқ шахснинг турган ёки ўтирган ҳолати тасвирланган. Бу даврдан бошлаб юз тузилишидан шахсини аниқласа бўладиган тарихий мавзудаги миниатюралар пайдо бўла бошлади.

Мемуар адабиётлар ҳам портрет жанрининг мавжуд бўлганлигидан далолат беради. XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида аввал Ҳиротда, сўнг Бухоро ва Самарқандда яшаган адиб Зайниддин Восифийнинг мемуарларида буюк мусаввир Бехзоднинг портретлар ишлаганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бу хикоялардан маълум бўладики, XV асрнинг охирларида яшаган буюк рассом бирон-бир машҳур шахснинг портретини чизар экан, унинг фақатгина ўзига хос бўлган жихатларини конкрет белги-ифодаларини жуда наздиклик билан таъкид этиб ўтганки, натижада, идеаллаштирилган, умумлаштирилган суратларда ҳам ҳаётда мавжуд шахснинг киёфасини таниб олиш мумкин бўлган.

Марказий Осиёда портрет жанрининг бошловчиси ва тасвирий санъатимиз тарихига портрет жанрини олиб кирган мохир мусаввир Камолиддин Бехзоддир. Камолиддин Бехзод каламига мансуб Абдурахмон Жомий, Султон Ҳусайн Бойкаро (Техрон музейи тўпламлари), подшоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Шайбонийхон портрети, Ҳусайн Бойкаронинг ўғли шахзода шоир Ғариб Мирзо, сафовийлар саройи шоири Абдуллоҳ Хотифий портрети (А.Сакисян тўпламлари), услублаштирилган тарзда этник хусусиятлари асосида яратилган “Амир портрети” (Бостон. Нафис санъат музейи), Дарвеш портрети ва б. Ўзбек ва жаҳон маданияти тарихий-бадий дурдоналари каторида алоҳида ўрин тутади. Бехзод томонидан яратилган портретлар аниқ бир шахснинг ўзига хос хусусиятларини, унинг ички кечинмаларини, рухий, психологик ҳолатини очиб бера олиши билан диққатни жалб қилади. Ўрта Шарк миниатюрасида, хусусан, Бехзод ижодида портрет жанрининг нозик ва ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб беришда Галина Пугаченкованинг хизматлари каттадир.

Мисол тариқасида Султон Ҳусайн Бойкаро сиймоси тасвирланган портретни кўриб чиқамиз. Ҳусайн Бойкаро тасвирланган бир қанча миниатюра ишлари етиб келган бўлиб, улар асосан XV аср охириларига тааллуқлидир. Миниатюралардан бири икки қисмли асарнинг бир қисми бўлиб, унда гуллаган боғ ўртасида тантановор ҳолатда, кўлида гул ушлаб турган Султон Ҳусайн, унинг атрофида эса кўпгина аёллар тасвирланган. Аёллар кўркам гиламда ўтирган, боғда сайр этаётган, шеър мутолаа қилаётган ҳамда чанг асбобида чалаётган ҳолатларда, хизматкорлар эса шароб солинган қадаҳлар билан биргаликда акс эттирилган. Мазкур асар асосан умумий кўринишни намоён этади.

Ҳусайн Бойкаронинг киши диққатини жалб этувчи, унинг ўзига хос хусусиятларини очиб берувчи яқка портрети Бехзод томонидан XV аср охириларида қайта ишланган. Султон Ҳусайн Бойкаро портретида шохнинг гавдаси тўлалигича тиз чўкиб ўтирган ҳолатда тасвирланган. Унда Ҳусайн Бойкаро шахси ёркин очиб берилган. Асардаги бош, юз қиёфаси ва тана гавдасининг бошқа қисмларидаги гармоник нафис тузилишлари ҳар қандай томошабинни ўзига жалб қилади. Султон оёқлари йиғилган ҳолатда ўтирган, бир кўли тиззасига туширилган, бири ярим букилган, бармоқлари эса «муҳокама қилаётган» тарзда тасвирланган. Бошида хушбичим салла, узунчок

соколи юзига ўзгача кўрк бахш этган: султоннинг кўзлари чўзинчок, бежиримгина лабини устки қисмида мўйлови бор.

Тасвир марказини аниқлаб, шакллар орқали таҳлил қилиб кўрганимизда ҳам асар гармоник жиҳатдан мукамал эканлигининг гувоҳи бўламиз. Бундай таҳлил, портрет ҳар жиҳатдан баркамол бўлиши билан биргаликда гўзаллик рамзининг талабларига жавоб бера олишини кўрсатади. Бу эса мусаввирнинг тасвирий санъат сиру асрорларини маҳорат билан эгаллаб, амалда қўллай олганлигини билдиради.

Портретда шохона либоснинг ниҳоятда безакларга бойлиги, либосининг елка ва кўкрак олди қисмлари нақшлар билан безатилганлигини кўрамиз. Эғнидаги шохона қабосининг юқори қисми зар ипларда нақшланган, камарбандида эса олтин тўғнағич ўрнатилган. Бу жиҳатларни кузатар эканмиз, Бехзод замонасининг наққошлик санъатига яна бир бор тан берамиз. «Кекса усталаримиз айтишича, қадимда наққошлик санъати шунчалик ривожланган эканки, улар чизган ёки бўяган нақшлари орқали бир-бирлари билан унсиз овозда гаплаша олар эканлар. Наққошлик санъати тилини билиш учун нақшнинг ҳар бир унсури ва рангларининг рамзий алифбосини билмок керак бўлган»¹. Дарҳақиқат, суратдаги нақшлар бир-бирига шундай уйғунлашиб кетганки, уни астойдил кузатса ҳам қайси нақшнинг қайси нуктадан бошланиб ва қандай нуктада тугашини топиб бўлмайди.

Хусайн Бойқаронинг очик рангли либоси, зардўзи нақшланган елка қисмлари юксак бадий қобилият эгаси, ақл-заковатли жасур саркарда сиймосини, унинг нафис киёфасини таъкидлаб туради. Шарқона рух, қайфият, эстетик дид ва бадий маҳорат маҳсули бўлган тасвир эса мусаввир ижодий имконияти ғоят кенг камровли бўлганлигидан далолат беради (15-илова).

Портретда эстетик хусусиятлар оддий бир ҳолатда бўлса-да, инсон танасига хос мутаносибликларнинг мусаввир томонидан ғоят усталик билан кўрсатилганлигида намоён бўлади. Мутаносибликлар портретнинг деярли барча бўлақларида ўзига хосдир. Киприк, кош, кўл бармоқлари тасвири бир-бирига монанд кийимдаги нақш безаклар билан уйғунлашиб кетган. Айнан, майин ранг, нафис чизгиларни уйғунлаштириш орқали бадий ечим ҳал қилинган. Шу

¹ Булатов С., Толипов Н. Гўзаллик фалсафаси (Монография). – Тошкент: Фан ва технология. 2008. – 4 б.

боис, тасвирланувчининг образи ёркин акс этган. Умуман, портрет оркали Камолиддин Бехзод ўз даври кишилари ва уларнинг маънавий олами ҳақида бизга бебаҳо маълумот қолдирганлиги асарнинг яна бир қимматли томонидир. Ҳозирги пайтда Швециянинг миллий галереясида сақланаётган бу портретнинг асл нусхаси швед санъатшунос олими Ф.Мартиннинг шахсий коллекциясидан жой олгани маълум. Ўз даврида бу портрет нафақат рассомни, ҳатто, Хуросон подшоси Хусайн Бойқарони ҳам машҳур қилиб юборган¹.

Бехзод ижодидаги миниатюра асослари XVI-XVII асрда Эрон (Табриз, Казвин, Исфохон) ва Туркистон (Самарқанд, Бухоро) мактабларида давом эттирилди. Уларда кишилар қиёфалари аниқ ва ўзига хос ҳолда алоҳида саҳифаларда ёки бадиий китобларда тасвирланган. Нафис ҳаракатланаётган гўзал қизлар ёки жозибали ўспиринлар, шунингдек, севишганлар қиёфалари гавдалантирилган. Мумтоз Шарқ шеърятда мадҳ этилган қиёфаларни мусаввир алоҳида портретда ҳам, кам шахслар иштирок этган гуруҳий портретларда ҳам бера олган².

Таъкидлаш керакки, Камолиддин Бехзод томонидан яратилган миниатюра асарлари Европа рангтасвири санъатида ҳам портрет жанри илмига катта ҳисса қўшди. Шарқшунос олимлар, XX асрдаги деярли барча Европа рангтасвири намёндалари Осиё давлатлари маданиятларидаги чинакам кадрятларни оча бошлашди ва улар дунё санъати тарихининг бир қисми эканлигини таъкидладилар. Шарқ миниатюраси ҳам европаликлар учун янги эстетик қарашлар ва нафис изланишлар манбаи бўлди. Хусусан, француз рассоми Анри Матисс классик Европа рангтасвир аъналаридан чекиниб, Бехзод ва Шарқ санъати таъсири остида ўзига хос услубни яратди.

Марказий Осиё портретчилигининг ўзига хослиги яна шу билан изоҳланадики, миниатюраларда қизиляётган образнинг ўзига хос, индивидуал белгилари шартли ифодавийлик воситалари билан берилган, уларнинг умумий кўриниши эса типиклаштирилган. Бирок на шартлилик, на қизиляётган киши қиёфасини типиклаштириш томошабиннинг портретдан аниқ ҳаётий шахс сиймосини илғаб олишга монелик қилмаган.

¹ Ойдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. – Тошкент: Ижод, 2007. – 376.

² Путацкнкова Г. Бехзод ва Ўрта Шарқ миниатюрасида портрет жанри. // «Санъат» журнали 2:2000. – 156.

15-илова. Камолитдин Бехлод, "Султон Хусайн Бойқаро портрети"
миниатюраси

Миниатюранинг шартли тили билан реаллик ўртасидаги сарҳадни «тайёрланган» томошабин осонгина бартараф эта олган. Бу факат Ўрта асрлар ислом олами учунгина эмас, балки бутун Ўрта Аср даври учун хос хусусиятдир.

Бунга мисол килиб, Бухоро миниатюра мактабининг ёркин вакилларида бири, Ҳиротдаги «Нигористон» (Нафис санъат академияси) мактабининг намоёндаси Маҳмуд Музаҳҳибнинг ижод намунасини келтиришимиз мумкин. Маҳмуд Музаҳҳиб XV-XVI асрларда Ҳирот ва Бухорода яшаб ижод этган, ўз ўрнида, Бухоро миниатюра мактабининг ривожланишига хисса қўшган, тасвирий санъат тарихида алоҳида аҳамиятга эга рассомдир. Унинг ижоди Камолиддин Бехзод таъсирида камол топиб, ўзининг юксак профессионал маҳорати билан характерланади. Мусаввирнинг ижодидаги ранг-баранг ютуқлар, композиция ечимлардаги ўзига хос нафисликлар унинг Ҳирот нафис санъат мактабини ўтаганлигини кўрсатади.

Шайбонийлар, Убайдуллахон ва Абдулазиз саройида хизмат қилган бу мусаввир ўзининг китоб безаш ва миниатюра ишлаш борасидаги юксак маҳорати учун «Музаҳҳиб»— «олтин сув юритувчи» тахаллусини олган. Маҳмуд Музаҳҳибнинг илк асари Алишер Навоийнинг хассага таяниб турган ҳолатини тасвирловчи портретидир¹. Навоий портрети, аини пайтда, Эроннинг Машхад шаҳридаги Осмони Қуддус мажмуасида сақланмоқда. Портретнинг қимматлилиги ўз замонасига хос анъанавий миниатюра услубида яратилганлигидадир. Бу суръат Навоий тириклиги вақтида ишланган портретлар асосида яратилган бўлиб, бунда рассом Навоий образининг ички психологик ҳолатини очишга эътибор қаратади ва бу жиҳатдан Ҳирот миниатюра мактаби намоёндаси Бехзод анъаналарини давом эттиради.

Мазкур образда гавдаланган очик чехрали қиёфани, Бехзод ва унга ўхшаш бошқа рассомлар асарларида ҳам учратиш мумкин. Бу машхур портретда кекса ва нуруний чехрасидан илик табассум балқиб турган буюк бобомиз Алишер Навоийга хос ўта зукколик ҳамда донолик яққол кўриниб туради. Асарда Навоий хассага қўллари билан таянган ҳолда тасвирланган (16-илова).

¹Абдуллаев И. Санъат тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 186 б.

16-илова. Махмуд Музаҳҳиб, “Алишер Навоий портрети”
миниатюраси.

Портретнинг ўзига хос ишланиши, Навоий юз қиёфасининг мукамал ва тўлақонли тасвирланиши Махмуд Музаҳҳибнинг маҳоратли санъат устаси эканлигидан далолат беради. Тасвирнинг асосий ўзига хос хусусиятларига – қўлланилган бадний усулларнинг ўта ихчамлиги ва инсон образи психологизмининг мукаммалиги ҳисобланади. Махмуд Музаҳҳиб портретни тасвирлашда турли безаклардан воз кечиб, образни ёритишда диққат-этиборини Навоийнинг маънавий оламини очиб беришга қаратган.

Бу асар, дастлаб, 1931 йилда Лондонда бўлиб ўтган кўргазмада намойиш этилган. Мазкур асар илмий, тарихий жиҳатдан ўтмиш тасвирий санъатининг намунаси сифатида улкан бадний-эстетик қимматга эга бўлиб, қимматли шоҳона асарлардан бири ҳисобланади¹.

XV асрда яратилган «Улуғбек портрети» эса, жамоавий портрет ҳисобланади. Миниатюранинг ўзида ҳукмдор қиёфаси унинг қимлигидан дарак берувчи тағхат билан изоҳланади: «Улуғ султон Улуғбек Кўрагон... унинг салтанатини зиёда қил». Ана шундай аниқ ёзма гувоҳлик орқали Улуғбек атрофидаги бошқа кишиларни — сарой бекаларини, ўғиллари ва Али Қушчини таниб олиш қийин бўлмай қолади.

«Улуғбек портрети»нинг мусаввири сарой удумларини, мартабалар даражасини жуда нозиклик билан ҳис этадиган, шоҳона либосларнинг энг кичик, нафис жиҳатларигача фарқлаб оладиган истеъдод соҳиби бўлганлиги унинг сарой доираларига алоқадор эканлигидан далолат беради. Маликаларнинг бежирим қўйлақлари, Амир Темур давридаёқ шоҳона либос сифатида урф бўлган бели бўғмасиз кенг қўйлақлар ҳам мазкур миниатюрада жуда қизиқарли ва нафис тасвирланганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу ўринда Улуғбек даврининг йирик тадқиқотчиси В.В.Бартольднинг «Улуғбек даврида ҳам Самарқандда ҳаёт худди Темур давридагидек давом этган», - деган фикрларини эслаб ўтиш жоиз.

«Улуғбек портрети»нинг муаллифи ҳам чизма, ҳам ранг бериш каби композицион услублардан фойдаланган ҳолда асарнинг асосий мазмунини ғоят катта маҳорат билан тасвирлаган. Очик яшил рангдаги ўглоқдан иборат асосий фон мусаввирга гўзал ва рангин манзара яратиш имконини берган, бунда асосий ранг Улуғбек

¹Ойдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. – Тошкент: Ижод, 2007. – 42 б.

устадаги оч-кўкимтир либос бўлиб, бошка кахрамонлар либосларининг пушти, бинафша рангларда товланиши, уларга ок рангининг сингдирилиши, мафтункор уйғунликни ҳосил қилган.

Улуғбек ҳукмронлиги даврида яратилган, бизнинг кунларгача етиб келган, жуда хашамдор қилиб безатилган бир неча кўлёмалар ва алоҳида миниатюралар (саҳифаларидаги ёзувлар улар яратилган даврдан гувоҳлик беради) ўша даврда Самарқандда китобхоналар фаолият кўрсатганлиги хақидаги энг ажойиб далилдир.

XV аср бошларида яратилган Абдурахмон Ас-Сўфийнинг «Турғун юлдузлар тасвири» кўлёмаси ҳам кўплаб иллюстрациялардан ташкил топган. Миниатюраларга график тарзда ранг берилмай, қора сиёҳда чизилган. Мазкур трактат таҳминан 1437 й. кўчирилган бўлиб, илмий нуқтаи назарга нисбатан, томошабинда бадиий кизиқиш уйғотади (кўлёмза ҳозирги кунларда Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда). Кўлёмзадаги иллюстрациялар оддий чизма ва шартли тасвир эмас, балки тасвирий характерга эга бўлган миниатюралардир. Тасвирий санъат асарларининг коллекционерни С.И.Шчукин ўзининг «Темурийлар даври манускриптлари рангтасвири» асарида Улуғбек даврида яратилган Абдурахмон ас-Суфийнинг «Турғун юлдузлар туркуми» манускриптига ишланган расмларни Самарқанд миниатюра мактабига тааллуқли деб белгилаб ўтган.

Мусаввир астрономик схемаларда инсонларни, жониворларни ва мифологик мавжудотларни ёрқин, ҳаётий образлар билан тўйинтирган, расмларга тасвирий характер бахш этиб, астрономик рамзларни жонлантирган. Нозик график услубда яратилган расмлар энгил рангланган бўёқларда акс эттирилган. Асарда тасвирланган одамлар шакли буржлар рамзи бўлиб, уларда инсон суратини тасвирлашда оддийлик жиҳатларини намоён этишга ургу берилган: юзлари думалок, нигоҳлари ифодали, таналари йўғон, кийимлари камтарона ва х.к. График тузилишининг умумийлиги, образларнинг киёфаси ва либосларнинг кўриниши иллюстрацияларни юқорида таърифлаб ўтилган «Самарқанд истехкомидаги жанг» миниатюрасига яқинлаштиради. Расмда қўлланилган «тасвири энгил ёритиш» усули эса, кейинчалик Ҳирот миниатюра мактаби услубига киритилади.

Ушбу рисолага 74 та сурат ишланган бўлиб, ундаги юлдуз туркумлари - буржларнинг рамзлари номланишидан келиб чиқиб

инсон, жонивор ёки афсонавий мавжудот киёфасида нафис бўёқлар билан жонлантирилган. Юлдузлар туркуми оддий халқ вакиллари киёфасида тасвир этилади. Астрономик чизмалар мусаввир тасвирида тирик инсонлар образларига айланади. Инсонийлаштирилган буржлар хақикий оддий инсон образлари бўлиб, халқчилликка яқин акс эттирилган.

Образларнинг бундай жанрли характери, миниатюраларнинг ифодалилиги, аниқ-равшанлилиги ва чизиқларнинг равлонлигига таъсир этмайди, балки мусаввир руҳиятига халқ турмушининг яқинлигини ифодалаб, инсон образларини ўзига хос халқчил жиҳатларини намоён этади.

Образ ва мазмун муаммолари замонавий Ўзбекистоннинг хозирги миниатюрочи рассомлари изланишлари марказида ҳам туради. Ш.Шоёқубов айтганларидек: «Поэтик образларнинг улуғвор олами, истиора билан музайян этилган тили, вазн гўзаллиги, охангдорлиги замонавий мусаввирларга шеърият билан бағоят ҳамоҳанг шартли-декоратив услуб, романтик жиҳатдан кўтаринки, шоирона образлар тизимини яратишга ёрдам берди»¹. Образ борасидаги изланишлар билан бирга, анъана ва новаторлик муаммоси ҳам мусаввирларда алоҳида ахамият касб этмоқда.

Маълумки, Марказий Осиё миниатюрочилари ижодининг ҳеч бирида ҳажвийлик жанри етакчи мавзуга айланмаган. Миниатюра санъатида ҳаёт ходисаларини, жангу жадалларини, афсонаю эртақларни, ўсимликлару ҳайвонот дунёсини кенг кўламда, реал, мажозий, шартли фалсафий, жиддий тарзда кўп кўринишли портрет ёхуд манзара жанрларида ифода этишга кенг йўл берилган. Ҳажвий-киноявий чизишга эса алоҳида урғу берилмаган. Бунга асосий сабаб давр, ижтимоий муҳит, дунё воқеаларини фалсафий, сўфиёна талкин этиш талабидир.

Ўзбекистон китоб графикасини ривожланишига катта ҳисса қўшган ўзбек рассоми Тельман Муҳаммедов ижодий фаолиятида шарқ миниатюраси санъатига асосланиб замонавийлашган янги услубдаги, ўзида ҳажвийликни мужассам этган миниатюраларни ярата олишга муваффақ бўлди. Эртақларнинг катта ишқибози ва билимдони бўлган Тельман ўзбек халқ эртақлари ва латифаларига юзлаб суратлар ишлаган. У яратган ҳар бир образда, энг аввало,

¹ Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 26 б.

характер, унинг ички дунёси, психологик кечинмалари балкиб туради (айёр файласуф, сўфиёна Насриддин Афанди, Шум бола, ҳажвга ўч, лофчи одамлар, Тохир ва Зухра, Зумрад ва Қиммат, Фарход ва Ширин) (17-илова).

Образларининг ҳаракатлари турлича бўлса-да, уларни бир мақсадга, яъни вазиятга очиб беришга хизмат килдирди. Ўзбекистон Бадиий Академиясининг фахрий академиги Рафаэль Токтошнинг таъкидлашича, Тельман Мухаммедов ўрта асрлар миниатюраларидан нусха кўчириш ёки уни тиклаш йўлидан бормади. Аксинча, уларга замонавийлик бахш этди. Бунга кўшимча қилиб яна шуни айтиш мумкинки, у ўз асарларига ўзбек халқининг енгил кулгусини, ҳажвга мойил мулокотини, лофга бой мушоҳодасини, эстетик ва этик қарашларини олиб кирди. Буларни миниатюрага хос нафис расмларда, рангларнинг товланишларида, шаклларнинг эмин-эркин ҳаракатларида юксак маҳорат билан акс эттирди¹.

Ўрта асрларда ижтимоий онг шаклларининг алоқаси, шу қаторда дин ва санъатнинг алоқаси, ўта мураккаб ва аҳамиятли эди. Дин, асосий ғоявий ҳодиса сифатида, санъатда ижтимоий буюртмачи вазифасини бажариши билан бирга, бадиий ижодиёт ғоя ва шаклларининг расмий таъминловчиси ҳам бўлиб ҳисобланар эди². Маълумки, Марказий Осиё миниатюрочи рассомлари ўз асарларига асосан сўфийлик тариқати ғояларини сингдирганлар. Тельман Мухаммедов ҳам, бу оқим ғоясининг душмани бўлиб ҳисобланадиган – жамиятга хос очкўзлик, танбаллик, таъмагирлик, зўравонлик, ўғрилиқ, ёлғончилик каби салбий ҳислатларни очиқ беришда тасвирий усуллардан унумли фойдаланди. Бундай воситаларни қўллашда у мумтоз меросга, жумладан, Бехзод ижодига мурожаат этди.

Мусаввир халқ эртақларига чизган суратларида ўрта асрлар Шарқи ҳаёт тарзини, шарқона либослар ва муҳитни гавдалантирди. Тельман Мухаммедов ижодида аёллар образини тасвирлашда ҳам ўзига хос эстетик хусусият намоён бўлади. У жодугардан бўлак, бирорта хотин-қиз образини график ёки эртаткака ишлаган ишларида тасқара қилиб чизмаган. Аксинча, аёлларни мулойим, ёқимли, енгил табассум уйғотувчи ҳолатда гавдалантирган³.

¹ Қаранг: Норматов Н. Тельман Мухаммедовнинг кино кулгулари.// "Санъат" 2/2000. – Б.38-39.

² Махмулов Т. Эстетика и духовные ценности. – Тошкент: Шарқ, 1993. – 58 с.

³ Қаранг: Норматов Н. Тельман Мухаммедовнинг кино кулгулари.// "Санъат" 2/2000. – Б.38-39.

17-илова

Замонавий ўзбек рангтасвир санъатидаги миллий бадий услуб чизгилари ўзбек миллий меросига асосий қадрият сифатида қараш аънанаси давом этаётганини кўрсатади. Ўзбек миллий бадий услубида ўзбек халқи аънаналари давом этаётганлигини эса сюжетларга мурожаат этишда ҳамда бадий аънаналардан вариантлаштириш асосида фойдаланишда намоён бўлмоқда. Мисол учун, замонавий рангтасвирда ўз услубини ярата олган Хуршид Зиёхонов асарларида сюрреализм ва кубизм пластикасига хос поэтик рамзлар ва шарқона образларни талкин қилмоқда. У кўрган нарсаларини ўз тафаккури билан бойитиб, нафис геометрик шаклларда ифодалашга ҳаракат қилмоқда.

Х.Зиёхонов ўз ижодида Шарқ маданиятининг кўп асрлик аънаналарини, авлоддан-авлодга ўтиб, давом этиб келаётган созандалар, фольклор образларини гавдалантиришга алоҳида эътибор қаратади. Унинг «Мусика» (2005), «Ракс» (2008), «Бобурнома» (2014) каби асарларида нафис шакллар уйғунлигини Марказий Осиё миниатюра санъатига хос ёрқин бўёқларда акс эттирилганлигини кўриш мумкин.

Шарқ эстетикаси Аллоҳ, олам ва одам ягоналиги тўғрисидаги диний-фалсафий ғояга асосланади. Санъатда ушбу ғоя табиат билан уйғунликни излаш, борликка мухаббат билан қараш орқали Аллоҳга интилишни ифодалаш негизида намоён бўлади, гўзалликни ҳис этиш орқали эса қалб покланиши таъкидланади. Айнан шу жиҳат Хуршид Зиёхонов асарларини Шарқ эстетикаси билан яқинлаштиради, деб айтиш мумкин. Рассом юртимиз манзараларини кўпроқ кубистик услубда тасвирлаган. Шундай бўлса-да, ушбу асарлардаги ўткир бурчаклар ва синик чизиклар Шарқ миниатюраларидаги тасвир услубига ўхшаб кетади¹. Кўриниб турибдики, замонавий Ўзбекистон миниатюрачи рассомлари Шарқ шеърини ва адабиётининг мумтоз вакиллари асарларидан олинган сахналарнинг аънаванавий тасвири билан биргаликда, адабий сюжетлар билан боғланмаган, балки бевосита ҳаётнинг ўзидан олинган воқеалар ҳамда персонажлардан иборат композициялар ҳам яратишмоқда.

Замонавий миниатюраларда тасвирланаётган образлар доираси деярли кенг эмас, булар – созандалар, дарвишлар, ошиқ-маъшуклар, базми жамшиддаги меҳмонлар, жангчилардир. Бирок синчковлик

¹Қаранг: Умарова Д. Рассом ижодида миллий аънаналарнинг замонавий талқини // «Санъат» журнали. 4/2014. – 34 б.

билан назар ташланса, мусаввирлар аслида Коинотни, Аллох таоло яратган, ҳар бир дарахт, ҳар бир чечак, гиёҳ сиру асрорини пинҳон тутган оламини тасвирлаганликларини кўриш мумкин. Ушбу коинот кўйнидаги олам эса янада мураккаб, гўзал ва ажиб Инсон дунёсидир. – ҳаловатсизликдан гўзаллик оламига, Шарқнинг турфа ғаройиботлари, миллий урф-одатлар, маиший тафсилотлар, гўзал либослар, ўзгача муҳит билан суғорилган ўзига хос гўзаллик оламига кириб бориш истаги ғолиб бўлган мушоҳадакорлик ва¹.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, айнан, миниатюра санъати ўзида маънавий, эстетик, тарихий ва бошқа маълумотларни мужассам этган, шунинг учун ҳам, замонаси маданиятининг марказида туриб, унинг репрезентатив кўрсаткичларидан ҳисобланган. Миниатюраларда акс этган фалсафий образларнинг сирли оламига кириб бориш ва уларни тушуниш асарларнинг асосий эстетик хусусиятларини англаб олишга ёрдам беради.

Замонавий бадний маданият таракқиётида миниатюра санъатининг ўрни

Мамлакатимиз мустақиллик йўлидан дадил қадамлар ташлаб, улкан тарихий марраларга эришган сари кадриятларимизга бўлган эътибор тобора кучайиб бормоқда. Истиклолимиз шарофати билан ота-боболаримизнинг ҳаёти, фаолияти, урф-одатлари, ўй-кечинмалари, фан ва санъат учун муҳим бўлган маданий ва маънавий меросимиз дурдоналарини илмий жиҳатдан ўрганишга йўл очилди. Уларни асраб – авайлаш ва келажак авлодга етказиб бериш зарурлиги англаб етилди. Бу мерослар эса, ўз навбатида, ёшларнинг ватанпарварлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик туйғуларининг мустаҳкамланишида ва бадний-эстетик тарбиясининг шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Давлатимиз раҳбари 2017 йил 3 августда бўлиб ўтган Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузасида айтганларидек, «...адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор – бу аввало, халқимизга эътибор, келажакимизга эътибор эканини, буюк шоиримиз Чўлпон айтганидек, маданият яшаса, миллат яшаши мумкинлигини унутишга бизнинг асло ҳаққимиз йўқ»².

¹Поёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 8 б.

² Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 181 б.

Марказий Осиё минтақаси, қадим-қадимдан санъат ва маданият соҳалари юкори ривож топган ўлка бўлиб ҳисобланган. Айниқса, Ҳирот, Тошкент, Бухоро, Самарканд шаҳарлари хаттотлик ва Шарк миниатюрасининг йирик марказлари бўлган. Ҳозирги кунларда гўзал хуснихат маҳсули бўлиб ҳисобланадиган қўлёзма асарлар ва миниатюра суратлари замонавий ижодкорларимиз учун ҳам андоза бўлиб хизмат қилмоқда.

Бугун Ўзбекистон халқ санъатини назардан ўтказар эканмиз, анъанавий халқ ижодиёти тармоқларининг тикланиши ва ривожлантирилишининг аҳамиятига молик даврларини эслатиб ўтиш лозим.

Ўзбек дастгоҳ ва монументал рангтасвирида унинг бутун тарихи давомида миллий муайянликка мурожаат қилиб, ўзига хослигини шаклан ифодалабгина қолмай, балки образлиқнинг рамзий-мажозий тамойилига кўпроқ таяниб, маънавий асосларини кўрсатишга азалдан интилиб келган услубий йўналиш мавжуд эди¹. XX асрнинг 10-йиллари охирида бу йўналиш А.Волков, О.Татевосян ижодларида, 20-30-йиллар бошида эса, Н.Қарахан, Ў.Тансиқбоев, А.Николаев (Уста Мўмин), сўнг эса Ш.Ҳасанова, Ч.Аҳмаров ижодларида бағоят раванк топди. Ушбу рассомларнинг барчасини ижод намуналарида ўзбек замани ва халқининг бетакрор образини яратишга бўлган интилиш бирлаштириб турар эди.

Ўзбекистон рангтасвир санъатида дунёни шарқона идрок этишга таянган А.Николаев (Усто Мўмин) Шарк миниатюраси анъаналарини мутлақо шахсий тарзда қабул қилиб, ўзининг асарларида Шарк миниатюраси анъаналарини давом эттирди. Уста Мўмин миниатюра санъатини нафақат илҳомланиш ва тақлид қилиш манбаи сифатида, балки ўзига хос лаборатория, миллий-хусусий поэтика хазинаси сифатида қабул қилди.

Усто Мўминга дунёни фалсафий англаш хос. Шеърят, фалсафа, диний ақидаларга йўғрилган бундай туйғу ва тушунчалар рассомнинг XX а. 20-йиллар охиридаги «Баҳор», «Дуторчи», «Пахмоқ телпақли бола» асарларида ўз ифодасини топди. Буларнинг барчаси, айниқса, «Дўстлик, муҳаббат, мангулик» (1929) картинасида ёрқин мужассам бўлди. Унда рассомнинг Шарқни образли фикрлаш қобиляти ажиб бир уйғунликда намоён бўлди. Бу

¹ Қаранг: Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 27 б.

иш рассомнинг шарқона тасаввур ва хиссий англаш анъаналари асосида ҳаёт ҳақида мушоҳада юритиши самараси эди. Асарда инсон ҳаётининг моддийликдан маънавий юксакликка кўтарилиши, унинг комиллика интилиши, абадиятга сингиб кетиши каби сўфиёна фалсафа белгилари мавжуд.

Рассом томонидан гавдалантирилган ёшлик ва кексалик образлари шоирона киёслаш рамзларида очилади. Бундай лавҳалар «Гуллаётган шафтоли», «Чинор», «Сарв» каби миниатюра услубидаги асарларда учрайди. Икки ўспирин гавдаси дўстлик, инсоннинг олам билан уйғунлиги, мухаббат рамзи сифатида берилган. Ҳаёт синовларидан донишманд бўлган қарияларнинг маҳобатли образлари, мусулмонча сабр ва олисдаги лайлак дунёнинг ўткинчилигини эслатади ва картинага теранлик ҳамда фожиавийлик бахш этади.

Уста Мўминдаги нозик эстетик туйғу ва хиссий англаш Шарк ва Ғарб анъаналарини уйғун кўра олиш, уларни ўз ижодига тадбик этиш имконини берди. Бу хусусиятлар шахсий услуб изланишларида ғоялар манбаи ва ифодавий воситалар бўлиб хизмат қилди ва тинимсиз изланишда, уйғунликда, ўзаро таъсирларда ижодий кўтаринкилик бахш этди. У анъаналарни тадбик этиб, янги шаклланаётган ўзбек рангтасвири эстетик асосларини мумтоз меросга яқин қилиб ишлаб чиқди. XX аср миниатюра асосидаги йўллар шундай белгилаб олинган эди¹ (18-илова).

1978 й. ўлкамизда «Усто» Республика махсус ижодий ишлаб чиқариш уюшмасининг тузилиши халқ санъати юксалиши ҳамда эътироф этилишининг янги босқичи бўлди. Уюшманинг таниқли бадий санъат усталари анъанавий халқ ижодиёти тармоқларининг тикланиши ва ривожлантирилишига ўзларининг улкан хиссаларини қўшдилар. Шунингдек, Ўзбекистоннинг ҳозирги миниатюра рангтасвир санъатининг бадий жихатдан камолга етишига ва бутун Шарқдаги миниатюра марказлари орасида етакчи ўринларни эгаллашига таъсир кўрсатдилар.

Бёқкиёс истеъдод соҳиби, Ўзбекистон халқ рассоми Чингиз Аҳмаров ўз асарларида миниатюра поэтикаси асосларига фақат ўзигагина хос бадийлик йўли билан мурожаат этди. У маҳобатли санъат рангтасвири, миниатюра рангтасвири ва безак ижодиёти анъаналарини Шарк фалсафаси ва поэтик ғоялари билан ўзига хос тарзда уйғунлаштира олди.

¹Қаранг: Аҳмедова Н. XX аср санъатида Бехзоднинг маънавий макони. // «Санъат» 2/2000. – 36 б.

18-илова.

Чингиз Аҳмаровнинг миниатюра санъатига жиддий ўзгартиришларни киритганлигини айтган Ш.Шоёқубов, «мумтоз Шарқ миниатюраларида сюжет ва рамзий-мажозий даражалар бўлиб, уларда маънавий ва баркамол борлик аломати ифодаланади. Ранг, ҳаракат, ритм, ҳолат ва тафсилотлар рамзи гўё борлик сири устидан пардани кўтаргандек туюлади. Рассом миниатюранинг ушбу хислатларини амалда истисно этиб, ўз асарларида хотиржамлик ҳамда мушоҳадакорлик билан йўғрилган мукамал борликнинг ўзига хос ва кўтаринки моделини яратди. Унинг бош мавзуси – мумтоз шеърят, замондан ҳоли, гўзаллик, уйғунлик ва беғуборлик ҳукм сурадиган абадият бўлган асарларида рақс тушаётган кизлар, соқий йигитчалар соддаларча сирли тасвирланган. уларнинг ҳаракатиёқ нозик ритмик безакни – декоративлик конунларига бўйсундирилган ҳамда меъморликка узвий кирадиган ўзига хос антропоморф нақшни юзага келтиради. Бироқ Ч.Аҳмаров композицияларида динамика (жўшқинлик) кўрсатилган. У бамисоли ўзгармас мукамаллик сеҳрланган ва ҳаракатда тўхтаб колгандек тушунилади. Бу ерда оламнинг ўзгармаслиги оламни шарқона идрок этишга мувофиқ ҳолда тасвирланган»¹ деб, таъкидлайди. Дарҳақиқат, Ч.Аҳмаров деворий суратларидаги нақшларда доим маълум маънога эга миниатюра санъатига таяниб, қаҳрамонлар таириф буюрадиган олам – бог гўзаллигини намоён этувчи безакдорликка катта аҳамият берди. Ч.Аҳмаровнинг А.Навойи шеърятини асосида яратган деворий суратларида ажодларимиз анъаналарида жо бўлган гўзаллик, эзгулик ва нафосат унсурлари ўз аксини топган. Асарларининг асосий мазмунини Навойи ва Камолиддин Бехзод асарларидаги фалсафий қарашлар, инсон шахсининг комилликка интилиш ва идеални излаш ғоялари ташкил этади (19-илова).

Айтиш мумкинки, Уста Мўмин ва Чингиз Аҳмаров каби ХХ асрнинг бир қатор Ўзбекистон рассомлари ижод намуналарида инсоннинг улуғвор моҳиятини мадҳ этиб, асарларида миллий ва эстетик идеалларни кўрсатишга интилдилар. Улар ижодининг охиригача асарларида Шарқ миниатюра санъатига хос бўлган нафислик, аниқлик, ранг-баранглик ва юксак кўтаринки руҳиятни ифодалашга ҳаракат килдилар.

¹ Қаранг: Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. - Тошкент: Ўзбекистон, 2006. - Б.44-45.

19-илова

Мустакиллигимизнинг дастлабки йиллари миниатюра санъати рассомлари учун кенг қўламдаги ижодий изланишлар даври бўлди. Мисол тариқасида, локли миниатюра соҳасида ижод қилиш билан бирга, миниатюра услубида деворларни безаш билан шуғулланувчи «Санъи нафиса»¹ гуруҳини (Х. Назиров, Г. Камолов, Т. Болтабоев) ижодини таъкидлаш мумкин. Ч.Аҳмаров раҳбарлиги остида иш олиб борган мазкур монументал нақшу нигор усталарининг ютуғини алоҳида қайд этиш зарурдир.

Локли миниатюра услубида катта деворий суратлар композициясини яратиш натижасида, маҳобатли рангтасвир (Темурийлар даврида кенг ривож топган) ва нафис миниатюра санъати ўртасида ўзаро уйғунликнинг, ўзаро мутаносибликнинг янги кирралари очилди. Шарк миниатюра анъаналарини саклаган ҳолда, мусаввирлар мумтоз шеърят ва тарихий мавзуда асарлар яратишга алоҳида эътибор бердилар. Олимларнинг таъкидлашича, «турли жанрларда ишланган маҳобатли деворий суратлар ўтган асрларда ҳам миниатюра услубига монанд бўлган»².

«Санъи нафиса» гуруҳи рассомлари Темурийлар тарихи Давлат музейи, Олий Мажлис биноси, Президент қароргоҳидаги миниатюра услубидаги деворий нақшларнинг муаллифларидир. Н.Холматов, Б.Жалоловларнинг кўплаб безаклари ва айникса, Т.Болтабоев, Х.Назиров, Г.Камоловларнинг Тошкент шаҳридаги Темурийлар тарихи Давлат музейидаги «Буюк Соҳибкирон – Буюк бунёдкор» мавзуидаги триптихи Ўзбекистон рассомлари Шарк миниатюрасини монументал рангтасвир билан синтез қилишда эришган ютуқларининг ёрқин мисолидир. Маҳобатли деворий тасвирлар қаторига Шарк миниатюраси услубининг янги сифат билан кириб бораётганлиги санъатимиз замини ниҳоятда мустаҳкам ва улкан имкониятларга эга эканлигидан далолат беради.

Мустакиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди. Ўтган қисқа вақт давомида ўзбек миниатюра санъати жаҳонга танила

¹«Санъи нафиса» сўзи «нафис санъат» деган маънони аниқлаб, Ал-Хоразмий, кейинчалик Алишер Навоий даврида ҳам моҳир ҳунармандлар, хаттоғларга нисбатан қўлланилган экан.

²Жураит: Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель. История искусств Узбекистана. – Москва: Искусство, 1965. – 285 с.

бошлади. Бир қатор миниатюра усталари жаҳон сахнасида, халқаро кўргазмаларда ўз миллий асарлари билан иштирок этишди.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда ижтимоий ва маданий тараққиёт жадал ривожланиб бормоқда. Жумладан, санъатнинг барча соҳалари, хусусан, рангтасвирнинг мўъжаз тури ҳисобланмиш миниатюра санъатида ҳам анъаналар сақланиб ва бойиб бораётгани мамлакатимиз маданий ҳаётининг ўзига хос ренессансига айланмоқда. Ўтган йиллар мобайнида кечган туб ўзгаришлар, ўзбек бадиий маданияти тарихида рўй берган жиддий бурилишлар, ҳозирги даврда миниатюра рангтасвирининг анъанавий шаклларида қайта тикланишига, кўп қиррали услубий ва ифодавий имкониятларнинг ёрқин намоён бўлишига замин яратди.

Маданиятнинг барча соҳалари қатори замонавий ўзбек тасвирий санъатини миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида ривожлантириш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўтган давр мобайнида тасвирий санъатга шунчаки бир хунар деб эмас, балки унга фалсафий ўй-фикрларнинг маҳсули сифатида эътибор берилиб, кўпгина истеъдодли рассомлар етишиб чиқди.

Бугунги кунда ёш ва кекса авлод вакиллари ўзаро ҳамкорликда ижод қилиб, ўз асарларида қўллаётган услубий йўналишлар ва жанрларга хос тасвирлаш доирасини анча кенгайтиришмоқда. Ҳозирда миниатюра санъатимизнинг нодир дурдоналарини дунёга олиб чиқиш ва тарғиб қилиш масалаларига катта эътибор қаратилиб, рангтасвир санъатини янада такомиллаштириш мақсадида бир қатор ташкилий, амалий ишлар олиб борилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Бадиий Академиясини ташкил этилиши, Камолиддин Бехзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн институти, Тасвирий санъат галереяси каби бутунлай янгича маъно-мазмундаги тузилмалар фаолиятининг йўлга қўйилиши, Бехзод хотира боғ-музеи, ўзбек, рус ва инглиз тилларида чоп этиладиган «Санъат» бадиий журналининг ташкил этилиши, буюк мусаввир Камолиддин Бехзоднинг таваллуд куни кенг миқёсда ўтказилиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Қисқа давр мобайнида ўзбек халқининг энг нафис ижод турларидан бири бўлган миниатюра санъати дунёга танила бошлади. Замонавий миниатюра усталарининг ижодий фаолияти эса мустақиллик шарофати билан қайтадан жонланди. Бир қатор

миниятура усталари жаҳон сахнасида, халқаро кўрғазмаларда ўз миллий асарлари билан иштирок этишмоқда.

Миниятура ранг тасвири тамойилларининг лок бўёқлар билан нақш солиш санъатига кириб келиши асосида вужудга келган, янги ва амалий санъат тури, яъни локли миниятура рангтасвири жадал равишда тараккий этмоқда.

Тарихий манбаларга кўра, сурат солинган локли қутичалар дастлаб XVI асрда Бухорода ясалган экан. Бу даврдаги локли миниятура намуналари бизгача етиб келмаган, хунармандчиликнинг бу турига хос бўлган кўлгина ишлаб чиқариш жараёнлари эса унутилиб кетган¹. Ўтган йиллар мобайнида амалий безак санъатининг асл йўналиши бўлмиш папье-машеда (тошқоғозда) ишланган буюмларнинг рангтасвири кайтатдан вужудга келди. Тошқоғозда ишланган локли рангтасвирлар ва ундан ясалган қутичалар (шкатулка), қаламдон, турли кўринишдаги кичик сандиқчалар, ликобчалар ва китоб муқовалари рассомчилик санъатининг юқори ривожланаётганлигидан далолат беради².

Локли миниятура санъатининг шаклланиш жараёни мураккаб кечган. XX асрнинг 70-йилларида ушбу санъат турининг қайта тикланиши бир қатор ташаббускорларнинг, санъат танқидчиларининг ва «Усто» Республика махсус ижодий ишлаб чиқариш уюшмаси наққош-хунармандларининг саъй-ҳаракатларига тегишлидир. Улар тошқоғоз буюмларда ишланган локли миниятура асарларининг юқори ривожланган технологияларини ишлаб чиқдилар.

Ўтган йиллар мобайнида ижоднинг ушбу тури ривожидан иккита ижодий йўналиш намоён бўлмоқда. Биринчиси – бу мумтоз миниятуранинг бадиий қонун-қоидаларига қатъий риоя қилишдан иборат бўлса, иккинчиси – миниятура рангтасвири бадиий меросига ижодий ёндашган ҳолда ва нақшин сюжетда замонавий воқеликни акс эттиришдир, яъни Ўзбекистон миниятурачи рассомлари Шарк шеърлати ва адабиётининг мумтоз вақиллари асарларидан олинган сахналарнинг анъанавий тасвири билан бирга, бевосита замонавий ҳаётнинг ўзидан олинган воқеалар ҳамда персонажлардан иборат композициялар яратмоқдалар.

¹ Шабаратов П.П. Миниятура. – Тошкент: Тафаккур, 2011. Б. – 60-62.

² K. Akilova. Papier-mache Painting. «Atlas of Central Asian artistic crafts and trades» Volume I., Uzbekistan, Tashkent: Sharq, 1999. – P.56.

Миниатюрачиларнинг дастлабки тўлкини (Ш.Мухаммаджонов, Н. Холматов, Г. Камолов, Т. Болтабоев, Х. Назиров, А. Йўлдошев ва бошқалар) Шарқ классик шеърляти, ўзбек халқ эртаклари (Алишер Навоий ғазаллари, «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари, Фирдавсийнинг «Шoҳнома»си каби асарларга) нинг аниқ адабий сюжетларини тасвирлашга алоҳида эътибор қаратганлар.

Шартли равишда, "иккинчи тўлқин" миниатюрачилари (Б. Йўлдошев, У. Қосимов, Ф. Раҳматуллаев, Ш. Шоаҳмедов, А. Турсунов, М.Собиров, М.Пўлатов, Д.Пўлатова ва бошқалар) ўрта аср адабий манбаларига мурожаат қилиш билан бирга, уларни шунчаки расмлар билан тасвирлашга эмас, балки уларнинг мавзулари асосида эркин композициялар яратишга афзаллик бермоқдалар¹.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Марказий Осиё миниатюраси – Шарқ халқлари кўп асрлик санъати тарихининг кизикарли саҳифаларидан биридир. Тасвирий санъатнинг алоҳида тури сифатида миниатюра ўз табиатига кўра, Шарқ классик шеърляти таъсирида ривожланган китоб беази хисобланади. Айниқса, Абулқосим Фирдавсий, Амир Хусрав Дехлавий, Низомий Ганжавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий асарларининг тиник, ёркин ва яхлит характерлар олами, табиатининг бойлиги ҳамда ўзининг жўшқинлиги билан замонавий Ўзбекистон миниатюрачи расомларининг ижодини ҳам озиқлантирувчи улкан манба хисобланади.

Замонавий расомлар томонидан ўрта аср миниатюраси бадий тажрибасини ўзлаштиришда унинг мазмуний тузилишини теран мушоҳада қилиш, унинг шартли чизгилар замирида ифодаланган мақсадини рамзий ва мажозий маъноларда тушуниб етиш муҳим жиҳат хисобланади. Айниқса, замонавий бадий маданиятимизнинг ривожланишида Марказий Осиё миниатюрасининг ўрни ниҳоятда каттадир. Мисол учун, Темурийлар даври тарихи Давлат музейини яратишда авваломбор миллий тарихимиз ва маданиятимизни синчиклаб ўрганиш даркор эди. Темурийлар тўғрисидаги тарихий манбалар, ўша давр воқеалари, саройларнинг меъморий жиҳатлари ҳамда интерьерлари, буюк сиймоларимиз ва давлат арбобларимиз

¹ Караматов Х., Қурбонбоев Ф., Хақимов А. Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар). – Тошкент: Шарқ, 2001. – 95 б.

киёфаларининг қандай тасвирланганлиги борасида Марказий Осиё ўрта аср миниатюралари ўлкан манба бўлиб хизмат қилди.

Тарихий шахслар портретини чизишда ҳам замонавий рассомларимизга (Н.Холматовнинг «Бехзод портрети», М.Сотиболдиеванинг «Бобур боғда» асари, Ғ.Камоловнинг аёллар «портретлари») Ҳирот миниатюраси мактаби асосчиси Камолиддин Бехзод ва унинг шогирдлари яратган асарлар энг яхши таянч манба вазифасини бажарди. Чунки мазкур мактаб мусаввирлари ўз асарларида саройларининг ички безаклари, миниатюрада тасвирланган кишиларнинг киёфаси ва либосларини жамики унсурларигача аниқ акс эттиришган. Шунинг учун, уларнинг ижодий мероси жуда ноёб бадний-эстетик ва этнографик аҳамиятга эга нодир манбадир. Замонавий рассомлар илк бор теурий хукмдорлар ва уларнинг аскарлари образини ана шу манбалар асосида гавдалантиришди¹.

Замонавий ўзбек миниатюра санъатининг ривожланишида локли миниатюра ташаббускорлари Ниёзали Холматов, Шомахмуд Муҳаммаджонов, Мунира Сотиболдиева, Ғайрат Камолов каби мусаввирларнинг ўрни катта бўлиб, улар ичида Шомахмуд Муҳаммаджоновнинг ижоди муҳим аҳамиятга эгадир. Шомахмуд Муҳаммаджонов ижоди Ўзбекистонда замонавий миниатюра рангтасвирини тиклаш ва ривожлантириш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлиб, локли миниатюра билан шуғулланадиган илк мусаввирлар авлодини шакллантирди.

Ўрта аср Шарқ миниатюраси, унинг технологик усулларига оид чуқур билим ва айни чоғда академик дастгоҳли рангтасвир малакалари Шомахмуд Муҳаммаджоновда ўзига хос бадний услубнинг шаклланишига замин бўлди. У нақшларда Ўрта асрлар миниатюраси қонунларига амал қилади. Мусаввир қахрамонлари рухий ҳолатини киёфа, вазият, имо-ишоралар, рангларнинг рамзий маънолари орқали акс эттиради. Бироқ Шомахмуд Муҳаммаджонов Ўрта асрлардаги усталардан фарқли равишда, миниатюра санъатининг анъанавий тизимига замонавий муаллифнинг ўзига хос бадний тафаккурини ҳам сингдиришга ҳаракат қилади².

¹Қаранг: Маматов У. Теурийлар тарихи давлат музейи коллекциясидаги айрим портретлар тўғрисидаги мулоҳазалар. // «Сипъат» 4/2016. – 34 б.

²Қаранг: Шабаратов П.П. Миниатюра – Тошкент: Тафаккур, 2011. Б. – 60-62.

Шомахмуд Муҳаммаджоновнинг ўзига хос миниатюраларида барча нарса қўлёзма мазмунига бўйсундирилган. Қўлёзма китобларга ишланган ҳар бир миниатюрада мусаввир мураккаб манзаралардан фойдаланиб, қахрамонни ҳаракатда тасвирлайди. Рақс сахналари, айникса, жўшқин бўлиб, уларда мумтоз миниатюра анъаналари нозик хис этилиб, аниқ такрорланади.

Рассом инсон қиёфасини тасвирлар экан, вазият руҳиятини ҳолат, кўланка орқали ифодалайди, хис-туйғу, имо-ишора, либосни, унинг гули ва рангини шартли тасвирлайди. Қадимий конунқоидалари бўйича тасвирланган имо-ишоралар (аломатлар) ёрдамида ҳайрат, диққат, нозик туйғуларнинг жунбушга келиши, жазава, мусибат, йиғи шартли тасвирланади. Бирок рассом бир қолипдаги имо-ишоралар, коида тарзидаги деталлар билангина чегараланиб қолмайди, балки бутун воқеани муайян воситалар орқали яхлит кўрсатади. Унинг учун муҳими – ҳар бир композицияда инсоннинг ички дунёсини кўрсатиш, унинг характерини очиқ беришдир. Зеро, унинг қахрамонлари ҳаётнинг аччиқ-чучугини, ғам-ташвишини тотаётган, тирик инсонлардир.

Шомахмуд Муҳаммаджоновнинг локли миниатюраларидаги киши қадди-комати ва ҳайвонлар шакли талқинида ўзига хос услублаштириш хусусияти сезилади, манзара тасвирларида ҳам ўзгача шартлилик бор. У отларни аксарият оч яшил, қояларни нафармон ёки оч бинафша, дўнгликларни эса мовий рангда тасвирлайди. Аралашмаган тоза бўёқлар мажмуи бадний таъсирчанликка эришишда кўмаклашади ва миниатюраларга алоҳида жозива, бир қатор ҳолларда эса қандайдир сирлилик бахш этади.

Ўрта Осиёлик миниатюра мусаввирларида бундай усул кенг ёйилгани ҳақида таниқли санъатшунос тарихчилар Галина Пугаченкова ва Лазарь Ремпель ўзларининг «История искусств Узбекистана: с древнейших времён до середины XIX века» номли асарида кўйидагиларни ёзгандилар: «Одамлар ва жониворлар қиёфалари табиат ва меъморий тасвирлар элементларига нисбатан анча йирик ишланган, қоялар ва дарёлар, сарой ва чодирлар одамлар шаклига қиёсан ҳаддан ташқари кичиклик қилади. Уларнинг олдинда, ўртада ё олисликда жойлаштирилиши тасвирда ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Бирок шарқ миниатюраларининг сеҳрли оламига кирган ҳар бир киши бундай номуносибликдан заррача ҳайратга тушмайди, улар миниатюра услубининг таркибий қисми

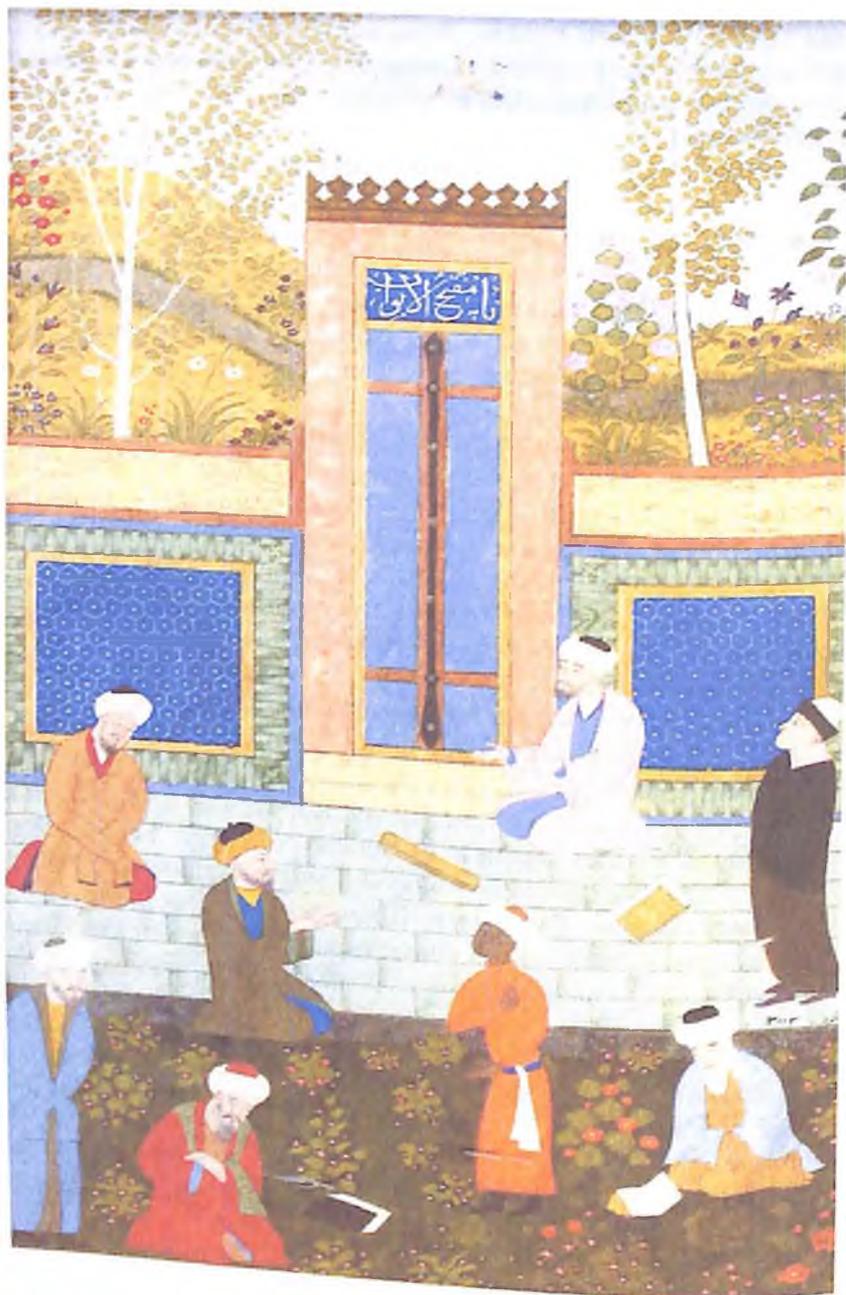
билан узвий боғланиб кетади. Зеро, услуб маълум бадий усуллар мажмуасидан иборат рамзий тасаввурларнинг маълум тузилмасида юзага келади ва Ўрта Шарк халкларининг бутун бир бадий дунёкарашини ўзида намоён этади»¹.

Шомахмуд Мухаммаджоновни Ўзбекистон тасвирий санъатида анъаналар ва замонавийликнинг уйғунлашувидан иборат ўзига хос йўналишнинг асосчиларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Унинг китобат миниатюраси ёки локли рангтасвир услубида яратилган асарларида қўлланиладиган соддалик, бетакрорлик, нафосат, гоёвий-фалсафий оҳангдорлик, ранглар жўшқинлиги ҳамда композициянинг уйғунлиги мусаввир ижодининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади (20-илова).

Шомахмуд Мухаммаджонов сингари Республикамиздаги кўплаб рассомлар Шарк миниатюрасининг ижодий меросини ҳамда анъаналарини диққат билан ўрганишмоқда, миниатюра рангтасвирининг бой воситаларини, уни чизишнинг нозик усуллари тизимини аста-секин ўзлаштиришмоқда, аниқ ва тарихий материал, маиший турмуш, маданият бўйича чуқур билимга эга бўлиб, уни янада ривожлантириш йўллари излашмоқда. Буларнинг барчаси рангтасвир санъатининг энг нозик ва юксак бадий намунаси бўлмиш миниатюра жанрининг замонавий асосда ривожланиши, янги ва юқори босқичга кўтарилиши учун мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

Ҳозирги миниатюрачи рассомлар асарларида таъсирчанликни кучайтиришга бўлган муайян интилиш сезилади. Композицияга мавжуд атроф-муҳитдан келиб чиқувчи мотивларнинг киритилиши бунга кўмаклашади. Рассомлар Шарк миниатюрасининг қонун-қоидага айланган шаклларини қовуштириш имкониятига ва ҳозирги рангтасвир тили тамойилларига мурожаат қилар эканлар, мумтоз санъатга нисбатан ўз талқинини тўлиқ намоён этишга ҳамда замонавийликни ўз ҳолича англашга тўлиқ ҳақлидирлар. Уларнинг ижод намуналарида бадий шаклнинг баркамоллиги, ижродаги гўзаллик ўзгача маҳорат билан ажралиб туради. Рангтасвир асарларининг образлар тизимида серҳашам безаклар кўп. Атроф-дунёни шодиёна, чиройли қабул қилиш, ярқираган қуюқ бўёқларнинг кўтаринки садоси миниатюраларга улкан эмоционал бойлик бахш этади.

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана: с древнейших времён до середины девятнадцатого века. – Тошкент: Искусство, 1965. – 317 с.

20-илова

Э.Фагэ шундай деб ёзади: «романтизм асосида вокеликнинг дахшатлари ва ундан кетиш хохиши ётади... Барча даврлар романтизмнинг хакикий асоси – тасаввурлар орқали вокеъликдан чекиниш, ундан кутулиш, ва яшириниш, кетиш ва охири шахсий кечинмалар илоҳиётга туташидир»¹. Замонавий миниатюрачи рассомлар бадий асар тузилишида турли-туман усулларидан фойдаланиб, унда кўп қиёфаларни тасвирлаб, мураккаблаштириб, қисман романтизмнинг асосига таянадилар, деб айтсак бўлади.

Ўзларининг ижодий тасаввурлари билан асарларга кўплаб қахрамонларни киритадилар ва бу билан вокеаларни тўлиқ акс эттиргандек бўладилар. Бу ҳолат миниатюраларга ажиб бир уйғунлик ва мутаносиблик бахш этади. Кишиларни тасвирлашда ўзгариш йўқ, бу ўрта асрлар Марказий Осиё миниатюра санъатига хосдир, бироқ кишилар гавдаси ва юзи анча нафис ҳамда нозик чизилган. Тасвирлар рухий мазмун билан янада кўпроқ бойийди. Рассомлар қахрамонлар кечинмаларини, аввалгидек, услублаштирилган имо-ишораларда кўрсатишади, шунга карамай, образларни янада ёркинрок тавсифлашади, персонажларнинг ҳис-ҳаяжонини, уларнинг теварак-атроф ва вазиятни тўлдирувчи аломатлар билан алоқасини акс эттиришади. Ҳамма нарса ишорали даражада жонли ва ифодалидир.

Кўп қиёфали, вокеабанд сахналарни тасвирлашар экан, мусаввирлар композицион ва психологик вазифаларни янада мураккаблаштириб юборишади. Кўп персонажлар индивидуал тавсифлангани аниқ кўриниб туради, айримлари эса, ҳатто, ўзига хос муболаға билан тасвирланган. Миниатюра варакалари ва ҳошиялари ҳаётий ва ҳаёлий ҳайвонлар ҳамда паррандаларни мураккаб, баъзан эса жуда жасоратли ракурсларда тасвирловчи енгил нафис расмлар билан жонли безатилган².

Бугунги кунда рассомлар Марказий Осиё, ўрта асрлар Шарқ миниатюрасининг ижодий меросини ҳамда анъаналарини диққат билан ўрганишни давом эттирмакдалар, миниатюра рангтасвирнинг бой воситаларини, уни чизишнинг нозик усуллари тизимини аста-секин ўзлаштиришмоқда, аниқ ва тарихий материал, маиший турмуш, маданият бўйича чуқур билимга эгаликлари туфайли уни янада ривожлантириш йўллари излашмоқда.

¹ Дун Мерзон. Романтизм и нравы. – Москва: Современные проблемы, 1914. – 19 с.
² Каранг: Шоҳкубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – Б.117-119.

Ўзбекистон мусаввирларининг hozirgi санъатида миниатюра жанри оддий бир кўриниш бўлмай, балки локли миниатюра, деворий накшлар, мато ва чармдаги миниатюрани ўз ичига оладиган кенг камровли бадий-услубий жараёнларни ўзида ифода этмоқда. Ўзбек миниатюрочи рассомларининг асарлари услубий бирликнинг ривожланган «шахсий», индивидуал асосда шаклланишига мисол бўлиб, уларнинг асарларига хос эмоционал бойлик ва яхлитлик шу билан изохланади. Бунда «сохта халкчил санъат» номи билан услублаштириш деярли учрамайди, чунки чинакам халкчил санъат сабоклари усталарнинг hozirgi бадий тафаккурида мужассамлашган. Гўёки замонавий санъатнинг илгари мавжуд бўлмаган янги типи юзага келиб, унда шахс, халкнинг эмоционал-психологик тарзи асар тузилишида, мураккаб уйғун курилишида бевосита ифодасини топади.

Асрлар давомида Куръон ва сўфийлик тарикати инсоннинг оламдаги ўрни ҳақидаги қадимий тасаввурларини ривожлантириб, рассомларни қомил инсон ҳақида миниатюралар яратишга илҳомлантириб келди¹. Ҳозирги даврда гузалликни илоҳийликка эришишнинг моҳияти сифатида қабул қилиш, Оллоҳни англаш, инсонни чексиз қоинотнинг ўзига хос мужассами деб қараш, қомил инсон, илоҳий ишқ ҳақидаги ғоялар ХХI аср кишиси учун ҳам яқин ва қадрлидир. Замонавий миниатюра рассомлик санъатида ҳам бадий тафаккурнинг янгича изланишларини ўзида мужассам этган ҳолда, тасаввуфни англаш жараёни кечмоқда. Шу муносабат билан рассомларнинг асарларини сўфийлик таълимоти руҳининг ўзи, унинг эстетик назарияси ифодасини топган асарларга ва тасаввуфга хос мавзулар, сюжетлар, қондаларни ғайри ихтиёрий равишда тасвирловчи асарларга ажратиш мумкин.

Тасаввуф таълимотини энг теранроқ англаш ва тушуниб етиш замонавий мусаввирларимиз Н.Холматов, А.Йўлдошев ижодларида ёрқин намоён бўлмоқда. Улар ўз асарларида дунёни ҳис этишнинг ўрта асрларга хос бўлган рамзий маъносини акс эттиришга ҳаракат қилмоқдалар. Чунончи, Ниёзали Холматовнинг «Фоний дунё» (1997) деб аталган асарида йўлдошлар билан тасвирланган кеманинг сўфийлик белгиларини, муаллиф томонидан унинг диний, афсонавий моҳияти мушоҳада қилинганлигини сезамиз.

¹Қаранг: Аскарлов Ш. Одам ва инсон. // «Санъат» 2/2015.

Манзаранинг мазмуни денгиз рамз вазифасини ўтаган ҳаққа (Аллох таолога) етишишга бўлган ишоравий мақсад билан ифодаланади. Ҳаққа (Аллох таолога) денгизга ғарк бўлибгина етишиш мумкин ва бунда кема тўсикка айланади, холос. Тасаввуф таълимотининг чуқур мазмуни рассомнинг «Шоҳ дарвиш» (1998), «Ҳаёт кемаси» (1998) сингари асарларида ҳам ўз аксини топган.

Рассом ўзининг назик бадний туйғусини ва янгиликка интилишини, ранглар воситасида қайд этилган образлар мажозий берилган ҳамда сюжет чуқур фалсафий очилган бағоят мураккаб асарларида намоён қилган. Унинг ижодига халқ хазил-мутойиба туйғусини, кишилар турмушини, маҳаллий урф-одатларни акс эттириш ҳам хосдир. Бу унинг «Ҳосил байрами», «Бехзод», «Дуторчи», «Сурнайчи», «Доирачи», «Насриддин Афанди» асарларида яққол кўринади. Уларда гул, унинг гўзаллиги таъкидланиб, одамдан ҳам каттарок тарзда акс эттирилади. Шу билан бир каторда, Н.Холматов ўз асарларида кишилар ҳис-ҳаяжони – кайғуси, қувончи, дахшати, тантанаси, маъюслиги ва ҳоказоларни раво тасвирлайди¹.

А.Йўлдошев узок йиллар давомида ўрта асрларга оид буюк мусаввирларнинг миниатюра асарларига таклид қилиб, улардан нусхалар кўчирди. Рассомнинг фикрича, нусха кўчириш жуда мушкул ҳисобланади, негаки, рассом қайси асардан нусха олаётган бўлса, ўша рассомнинг руҳий ҳолатига кириши лозим. Тасаввуф қоидалари унинг «Йўлда» (1994), «Севишганлар» (1995), «Дарвиш маъшуқаси билан» (1995), «Дарвишлар ракси» (1996), «Шикор» (1997) деб номланган ишларида энг тўлароқ мужассамлашган. Мисол учун, «Шикор» (1997) асарида мусаввир сипоҳийнинг йирткич билан яккама - якка олишуви орқали, аввало, инсондаги мудҳиш, ғайри шуурий туйғудан устун келиш, «хайвоний феъл - атворни» енгил зарурлиги ҳақидаги фикрни беради.

Замонавий миниатюрачилар ижодида тантанавор, виқор билан юришлар ёки саёхат мавзулари ҳам кенг тарқалган. Бу дарвиш, сайёҳ, қарвонларнинг юришлари ва ҳоказолар бўлиши мумкин (М. Пўлатов «Қарвон» (1997), Ш. Шоаҳмедов «Қарвон» (1996), Ф. Раҳматуллаев «Йўл» (1998), У. Қосимов «Қарвон», А. Турсунов «Қарвон»). Тасаввуфда инсон ўзини бу дунёдаги йўловчи, дарбадар

¹Қаранг: Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. – 77 б.

деб тан олади. Сўфий учун йўл бу чукур маънавий изланишлар йўли, Оллохга олиб борадиган йўлдир.

Ишк, Шарк гўзаллари тимсолларини яратиш тасаввуфга ёндош яна бир мавзудир. (Ш. Шоахмедов, М. Пўлатов, Ф. Рахматуллаев, У. Қосимовларнинг «Ишк», Ш. Шоахмедов, М. Пўлатовларнинг «Шарк гўзали» асарлари ва бошқалар). Маълумки, Ўрта асрлардаги тасаввуф тарикатига хос асарлар, санъат туридан катъи назар ишкни, Оллохга бўлган муҳаббатни мадҳ этишга асосланган. Масалан, Жомийнинг дунёкарашига кўра, бутун дунё бу илохий бирламчи асоснинг намоён бўлишидир, инсонни эса парвардигор яратгандир. Ибн ал-Арабийнинг «Заковат кирралари» деган асаридаги Худони бирон-бир номоддий шаклда кўришга интилмаслик керак деган иборасини олайлик. «Худони аёлда хис этиш энг мукамалдир», - деган эди сўфий. Замоनावий ўзбек миниатюрачиларининг ишлари ана шу сўфиёна ҳақиқатни гўё тасдиқлаётгандек¹.

Асарларининг беғуборлиги ва юқори даражадаги ижро маданияти, юксак маҳоратли техникаси билан ажралиб турадиган замоनावий, истеъдодли ажойиб миниатюрочи рассомлардан бири бу – Камол Мирзаевдир. У моҳиятан миллий санъаткордир. Ўрта асрлар Шарк миниатюраси билимдони бўлиб, профессионализмнинг ҳозирги тушунчасида ўрта асрлар Шарк миниатюрасининг забардаст усталаридан ҳам илгарилаб кетди. У композицияни маҳорат билан эгаллаган, расмларни заргарона назокат билан чизади, ранг ва ритмни жуда яхши хис этади, юксак даражадаги образлиликни ярата олади, безаклари гўзал, маълум даражада шартлилик коидаси асосида тасвирлайди, ижро техникаси жуда яхши, майда деталларгача нафис чизади ва яхлит хис эта билади.

Унинг маҳорати нозик лиро-поэтик кечинмалар ва кайфиятни гўёки ковуштириб бўлмайдигандек кўринган ранг муносабатлари уйғунлигида бера билишидадир. Дарахт танаси зангори, ер оч бинафша ранг, отлар тўқ кизил ва яшил, япроқлар ҳамда булутлар заррин бўлиши мумкин, бироқ буларда рангларнинг жуда яхши уйғунлиги мавжуд. Натижада, расм устаси ранглар воситасида берган таърифга ва уларнинг ҳаётий асослилигига ишонади киши.

Истеъдодли ажойиб миниатюрочи рассом Камол Мирзаев юксак даражадаги образлиликни ярата олган, маҳоратли

¹ Қараматов Х., Қурбонбоев Ф., Ҳақимов А. «Ўзбекистон санъати (1991-2001йиллар)» – Тошкент: Шарк, 2001. 96 б.

мусаввирлардан бири бўлиб ҳисобланади. «Чавгон ўйини» «Хамса»си (беш расмдан иборат мажмуа) рассомнинг муҳим асарларидан ҳисобланади. «Хамса»нинг биринчи асари «Ҳаётини савол», иккинчиси «Ота боласи учун меҳнат қилмоқда», учинчиси «Чавгон ўйинига тўпланиб», тўртинчиси «Чавгон ўйини» ва сўнггиси «Хон машварати» деб номланган.

Асар миниатюра санъатининг юксак мактабинигина эмас, балки рассом яратган нақшу ниғор, график санъатнинг ажойиб намуналарини ҳам намоён этади. «Чавгон ўйини» «Хамса»си катта бадиий аҳамиятга эга бўлибгина қолмай, унинг замирида теологик-фалсафий маъно ётади. Кишилар ҳаёти-ўйин ва унда ҳар ким ўйинчи. Бировнинг омади келса, бошқа бировга у қулиб боқмайди.

Ушбу миниатюралар маҳорат билан услублаштириш, умумий ва хусусийни яхлит ҳис этиш ва юксак профессионал маданиятнинг ажойиб мувозанатидир. Бу инсоний кечинмалар ва атроф-дунёни поэтик ҳиссий идрок этиш туркуми бўлиб, унинг миниатюраларида уйғунлик – олам, табиат ва кишилар бирлиги мавжуд¹.

Ўзбек халқининг барча даврлар ва халқлар маданияти ҳазинасига қўшган энг салмоқли ҳиссаси бу, шубҳасиз, миниатюра рангтасвиридир. Кўп асрлар давомида ривожланиб келган миниатюра рангтасвири жаҳон бадиий санъати тарихида бутунги кунларда ҳам ҳақли равишда фахрли ўринни эгаллаб келмоқда. Асарларида миллийликни тасвирлаш, турмушни англаш, инсон қалбининг нафис мусиқий, баъзан эса сирли тебранишини кўрсатиш, нарсани унинг моҳияти билан қандай бўлмасин айнанлаштириш ва ниҳоят, улкан ижрочилик маҳоратини намоён этиш замонавий мусаввирлар ижодининг асосий қондаси бўлиб ҳисобланмоқда.

Кўриб турганимиздек, XX ва XXI аср бошларида Ўзбекистон рассомлари ҳамда замонавий миниатюраларчи мусаввирларимиз томонидан кўплаб дурдона асарлар яратилди ва яратилмоқда. Т.Маҳмудов таъкидлаганидек: «Ўзбекистон маданиятида, ижодий изланишларнинг турли-туманлигида ўз ифодасини топаётган, фикрлар плюралиزمни жадал ривожланиб келмоқда. Плюрализм санъатнинг асосида туриб, бадиий умумлашмаларнинг усулларини, характерларини ва дунёқаришларининг турли-туманлаштиришга имкон яратмоқда. Санъатнинг бойлиги ўзига хос ижодий

¹ Қўрағил: Шоққубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миниатюраси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. Б. – 100-109.

хусусиятлар оркали баҳоланиб, мазкур ижодий индивидуаллик санъатда плюрализмни реал намоён этмоқда»¹. Мусавирлар фаолияти эса, ўз ўрнида, ижодий ҳаёлот бойлиги ва мукамал ижроси билан кишини хайратга солиб, ўзбек халқининг кўҳна тарихидан, бадий маданиятининг серкирра ва эстетик ўзига хошлигидан далолат бермоқда.

Ҳозирда анъанавий халқ ижодиёти тармоқларини тиклаш ва янада юксалтириш мақсадида маданиятнинг барча соҳалари сингари замонавий ўзбек тасвирий санъатининг миниатюра соҳасини ҳам кадриятлар уйғунлиги асосида ривожлантириш масаласига давлатимиз томонидан катта эътибор берилмоқда.

Мустақиллигимиз шарофати билан халқимизнинг асрлар бўйи ижоди ва меҳнати натижасида яратилган миниатюра санъатини қадрлаш, ундан амалий фойдаланиш, ёшларга ўргатиш оркали уларнинг эстетик дидини ўстириш ҳамда юксак маданиятли кишилар қилиб тарбиялашга имкон яратилди. Шу ўринда давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг сўзларини келтириб ўтиш жоиздир: «Маълумки, ёш авлод тарбияси ҳамма замонларда ҳам муҳим ва долзарб аҳамиятга эга бўлиб келган. Аммо биз яшаётган XXI асрда бу масала ҳақиқатан ҳам ҳаёт-мамот масаласига айланиб бормоқда. «Тарбия қанча мукамал бўлса, халқ шунча бахтли яшайди»,-дейди донишмандлар. Тарбия мукамал бўлиши учун эса бу масалада бўшлиқ пайдо бўлишига мутлақо йўл қўйиб бўлмайди»².

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзбек миниатюра санъати гоёвий-бадий, фалсафий ва илмий асосга эга бўлиб, ҳозирги кунда миниатюра мактаби санъат тури сифатида қарор топди. Бу мактабни маълум даражада шакллантирувчи қоидалар ҳам белгилаб берилган. Замонавий миниатюрочи рассомларимизнинг ижодий истеъдоди юксак даражада намоён бўлмоқда. Рассомлар мурожаат этган образлар Шарқ миниатюраларининг жозибадорлигини ўзида мужассам этиб, эстетик тарбия, маънавият, қомил инсон образи, романтик руҳият каби масалаларни бадий тарзда акс эттирмоқдалар.

Миниатюрочи рассом бу, авваломбор, яратаётган образларига

¹ Қаранг: Маҳмудов Т.М. Эстетика и духовные ценности. – Тошкент: Шарқ, 1993. – С.37-38.

² Мирзиёев Ш.М. Миллий тарққиёт йўлидизини қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. – 505 б.

ранглар, нақшлар ва шакллар орқали жон ато этувчи мусаввирдир. Марказий Осиё санъати турлари ичида миниатюра энг кизикарлиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ўзининг нозик услуби, образларининг сирлилиги ва ёрқин колорити туфайли томошабинларда ёқимли таассурот қолдиради. Образлардаги бадий умумлаштиришни ва кўтаринки талқинни талаб қиладиган миниатюра, мажозийлик ва рамзийлик хусусиятлари орқали, инсонларда мушоҳодагўйликка ва ҳаётни синчиклаб ўрганишга бўлган интилишларини ривожлантиради.

Мамлакатимизда тасвирий санъатнинг миниатюра услуби мерос қилиб олинбгина қолмай, шарқона тамойилларни асраб-авайлаган ҳолда, янги услуб-йўналишларни яратиб, янада юксалмоқда. Бадий воситалар элементлари ўзгарди, бироқ эртасона фаройиб мазмун, лириклик, романтиклик ва поэтиклик қатламлари ушбу санъат жанрининг ўзига хос жиҳатларини белгиловчиси сифатида доим мавжуд бўлиб келмоқда. Зеро санъатнинг услубий пишиқлиги, унинг эстетик қуввати замонга тўғридан-тўғри тааллуқли бўлиб, у билан чамбарчас боғлиқдир. Санъатнинг барча турлари каби Ўзбекистоннинг замонавий миниатюра санъати ҳам ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий дунёкарашининг ва эстетик тарбиясининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунда ўз хиссасини қушиб келмоқда.

Хулоса

Инсоният тараккиёт давомида узок ва машаққатли йўлни босиб ўтган. Ҳозирги кундаги маънавият ва маданият, фан ва санъат, жамият ва давлат ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас. Ҳар қандай фан ва турмуш ютуғи учун юзлаб, минглаб йиллар керак бўлган. Ёш авлод бу машаққатли йўлни унутмасдан, уни кадамма-кадам ўрганмоғи ва аждодлардан қолган маънавий ва моддий бойликларни кўз қорачиғидай асрамоғи зарур.

Бугунги кунда инсон ҳаётидаги ҳамма фаолият турлари чегарасини белгилаш қанчалик мушкул бўлса, инсонни эстетик тарбиялаш йўллари ва воситаларини аниқлаш ҳамда улардан энг муҳимини ажратиб кўрсатиш ҳам шунчалик қийин бўлмоқда. Булар ичида энг муҳим ва тўла таъсирчан хусусиятларга бой бўлган восита, шубҳасиз, санъатдир.

Инсоннинг шахс сифатида эстетик баркамоллиги бир нечта унсурлардан ташкил топади: эстетик таълим (ривожланишнинг гносеологик жиҳати); санъат соҳаси борасида, назарияси ва тарихи тўғрисида, эстетик билимларнинг шаклланиши; эстетик фаолият (ривожланишнинг прагматик жиҳати); ижодий билим ва кўникмаларининг шаклланиши, тасвирий-ифодали воситаларга эга бўлиш қобилиятининг мавжудлиги; эстетик тарбия (ривожланишнинг аксиологик жиҳати); гўзаллик оламида эстетик талабларининг ва шахс қиймат ориентациясининг шаклланиши ва бошқа унсурлар. Буларни инobatга олган ҳолда эстетик таълим ва тарбия масаласида мавжуд бўлган воситалар, шакллар, усуллар ва йўллари аниқлаб олиш зарурдир¹.

Инсонларнинг эстетик таълим-тарбиясида, уларни гўзалликни кўра олишида ва хис қилишида, эстетик дидга эга бўлишида, бевосита, илғор эстетик назарияга асосланган санъатнинг ўрни каттадир. Чунки, барча санъат асарлари ўзларининг турлитуманлиги билан бир-биридан қанчалик фарқ қилса ҳам, уларни ягона асос бирлаштириб туради, яъни улар гўзаллик қонунлари ва борликни эстетик қабул қилиш қонунияти асосида яратилган ижод маҳсулидир. Дарҳақиқат, «бирор ишнинг амалга ошишида келиб чиқадиган натижаларнинг бенуксонлигини, муқамаллигини талаб

¹Зеленов Л.А., Куликов Г.И. Методологические проблемы эстетики. – Москва: Высшая школа, 1982. – 75 с.

киладиган ҳар қандай тажриба, моҳирлик ва ишбилармонлик ҳам – санъат деб эътироф этилади»¹.

Бадиий асарларни англаш жараёнида биз нафақат уларнинг мазмун моҳиятини ўзлаштирамиз, балки бу мазмунни юрагимиздан, хис-туйғуларимиздан ўтказамиз ва образларга ўзимизнинг эстетик баҳомизни берамиз. Айнан шу эстетик баҳони кўйишни ва асл гўзаллик ҳамда улуғворликни сунъийлик ва эрзацлардан фарқлаш, ажратиш қобилятини санъат шакллантиради.

«Агар рассомчилик санъати бўлмаганда, биз қадимий аждодларимиз ва табиатимизнинг аксини ўз кўзимиз билан кўриб завқланмаган бўлардик»². Ҳақли равишда тасвирий санъат кўплаб йўналишларга эга бўлиб, улар ичида асрлар давомида шаклланиб келаётган Марказий Осиё миниатюра санъати ўзининг нозик жиҳатлари ва мураккабликлари билан алоҳида аҳамиятга эгадир.

Марказий Осиё миниатюра рангасвири вужудга келганидан бошлаб, то бугунги кунларгача инсоннинг оламни эстетик идрок қилиши ва хис этишини образларда мужассамлаштириб, ҳаётий воқеликни, халқнинг тарихий ва диний ўзига ҳослигини жонли образларда тасвирлаб келмоқда. Миниатюраларда акс этган поэтик, романтик образларнинг улуғвор олами, мажозий маънолар билан тўлдирилган тили ҳамда оҳангдорлиги эса мусаввирларга шеърят билан ҳамоҳанг шартли-декоратив услуб ва бутун тараккиёти давомида романтик жиҳатдан кўтаринки, шоирона образлар тизимини яратишга ёрдам бермоқда.

Шарқ миниатюра санъатнинг асосий таъсир кучи инсон маънавий дунёсига, унинг фикр мулоҳазалари ва хис туйғуларига, ақл-идрокига, эстетик эҳтиёжларини қондиришга ва маънавий маданиятини ривожлантиришга қаратилган бўлади. Сюжетларида тарихий воқеаларни, гўзал табиатни, қахрамонона ҳаракатларни, романтик саҳналарни, яхши ва ёмон ҳодисаларни ибрат қилиб кўрсатиш асосида миниатюра санъати ахлоқий покликка, гўзал хулққа, юксак маънавиятга, раҳм-шафқатга, дардқашликка, эстетик диднинг шаклланишига, инсонпарварликка ва айни вақтда, маънавий камолотга даъват этади. Маънавий камолот ва миниатюра санъати айни дамда бир-бирини тўлдирувчи, ҳаракатлантирувчи ҳамда бойитувчи тушунчаларга айланади. Чунки, маънавий камолот

¹Поспелов Г.И. Искусство и эстетика. – Москва: Искусство, 1984. – 3 с.

²Нуриллаев Я. Назот бешиги. Хикматлар. – Тошкент: Юрист-медиа Маркази, 2001. – 232 б.

тушунчаси бевосита хар бир инсон билан боғлиқ бўлса, миниатюра санъати ўзининг романтик ва эстетик хусусиятлари оркали инсонни эзгуликка етакловчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Марказий Осиё миниатюра санъатининг генезисининг таҳлили натижасида, биз турли мактаблар мусаввирлари томонидан яратилган миниатюраларни, муайян давр халқларининг эстетик идеаллари ва инсонларни бутун борлиқни қандай қабул қилганликлари борасидаги улкан маълумотлар манбаи бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Кўплаб ёзма манбалар, маълумотлар, қилинган тадқиқотлар асосида биз шуни айтишимиз мумкинки, миниатюра санъати Шарқ мамлакатлари маданиятида асосан анъанавийлик тамойили негизида шаклланган ва маълум қонун-қоидалар асосида ривожлангандир. Айни пайтда, мусаввирлар анъаналарни аста-секин такомиллаштириш ва теранлаштириш устида иш олиб борганлар. Бу эса, ўз навбатида, янгича ривожланиш учун қулай имкониятлар яратган.

Инсонларни, уларнинг дидини, эҳтиёжини, миллий ўзига ҳослигини ва ҳаёт кечираётган ижтимоий муҳитини ҳисобга олиш, уларни эстетик ва ахлоқий нуқтаи назардан қамол топтириш - халқ ҳаётининг ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатини қамраб олувчи ғоявий-бадий тизим ва унинг учун зарур бўлган бадий услуб тушунчаси билан белгиланади. Тасвирий санъатда халқ дидини, эҳтиёжларини, ҳаётий қадриятларини ва гўзаллик тўғрисидаги тасаввурларини ифодаловчи ва мустаҳкамловчи муайян тизимнинг ишлаб чиқилиши, мусаввир шахсияти шаклланадиган ижтимоий-бадий асос муҳитини вужудга келтиради. Марказий Осиё миниатюраси ҳам, барча санъат турлари каби, ўзининг даврга ҳос ғоявий-бадий асосига эга бўлган. Миниатюрочи рассомлар, асосан, ижтимоий ҳаёти ва муҳитининг ғоявий негизларидан келиб чиққан ҳолда асар мавзуларини танлашга ҳаракат қилганлар.

Миниатюрочи рассом бу, авваламбор, яратаётган образларига ранглар, нақшлар ва шакллар оркали жон ато этувчи мусаввирдир. “Айнан миниатюра санъати ўзида маънавий, эстетик, тарихий ва бошқа маълумотларни мужассам этган, шунинг учун ҳам, замонаси маданиятининг марказида туриб, унинг репрезентатив кўрсаткичларидан ҳисобланган”. Марказий Осиё санъати турлари ичида миниатюра энг қизиқарлиларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ўзининг нозик услуби, образларининг сирлилиги ва ёрқин колорити

туфайли томошабинларда ёкимли таассурот қолдиради. Образлардаги бадий умумлаштиришни ва кўтаринки талқинни талаб қиладиган миниатюра, мажозийлик ва рамзийлик хусусиятлари орқали инсонларда мушоҳадагўйликка ва ҳаётни синчиклаб ўрганишга бўлган интилишларини ривожлантиради.

Ўзбек замонавий миниатюра санъати ғоявий-бадий, фалсафий ва илмий асосга эга бўлиб, ҳозирги кунда миниатюра мактаби санъат тури сифатида қарор топди. Бу мактабни маълум даражада шакллантирувчи қоидалар ҳам белгилаб берилган. Замонавий миниатюрачи рассомларимизнинг ижодий истеъдоди юксак даражада намоён бўлмоқда. Рассомлар мурожаат этган образлар Шарқ миниатюраларининг жозибадорлигини ўзида мужассам этиб, эстетик тарбия, маънавият, қомил инсон образи, романтик руҳият каби масалаларни бадий тарзда акс эттирмоқдалар.

Мустақиллик даври миниатюраси услуби мерос қилиб олинбгина қолмай, шарқона тамойилларни асраб-авайлаган ҳолда, янги услуб-ўналишларни яратиб, янада юксалмоқда. Бадий воситалар элементлари ўзгарди, бироқ эртақона ғаройиб мазмун, лириклик, романтиклик ва поэтиклик қатламлари ушбу санъат жанрининг ўзига хос жиҳатларини белгиловчиси сифатида доим мавжуд бўлиб келмоқда. Зеро, санъатнинг услубий пишиқлиги, унинг эстетик қуввати замонга тўғридан-тўғри тааллуқли бўлиб, у билан чамбарчас боғлиқдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Норматив-хукукий ҳужжатлар.

1.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 47 б.

1.2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. – Тошкент: Адолат, 2017. 25 б.

1.3. Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й.

1.4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси. 08.10.2019 й., ПФ-5847-сон. www.lex.uz.

1.5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида. 20.06.2017 й. ПҚ-3074-сон. www.lex.uz.

1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ўзбекистон Республикасида маданият ва санъат соҳасини инновацион ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. 26.08.2018 й., ПҚ-3920-сон. www.lex.uz.

1.7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини янада оширишга доир чора-тадбирлари тўғрисида. 21.04.2020 й., ПҚ-4688-сон. www.lex.uz.

II. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев асарлари ва маърузалари

2.1. Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч». – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.

2.2. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

2.3. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябр куни Бирлашган Миллатлар Ташкилот Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. <http://uza.uz>.

2.4. Мирзиёев Ш.М. 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони// “Халқ сўзи”, 2017 йил 8 февраль.

2.5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 592 б.

2.6. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 508 б.

2.7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи. 23.09.2020. <https://president.uz>

2.8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2019 йил 19 март кунги видеоселектор йиғилишидаги нутқи. <http://www.uzdaily.uz/uz/post/5328>

III. Китоб, монография, рисола ва мақолалар

3.1. Абдуллаев Н. Санъат тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи. 1987. 271 б.

3.2. Абулқосим Фирдавсий “Шохнома” (Миртемир тахрири остида) Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018. 705 б.

3.3. Азимова Д. “Диалог с Омаром Хайёмом” (вступ. речь А.Орипов). – Тошкент: Узбекистан, 2016. 224 б.

3.4. Алишер Мирзо. Каллахоналик йиғитча. Роман. (сўз боши Муйкаламда ёзилган роман. Тилаб Маҳмудов). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 304 б.

3.5. Андреев А.Л. Место искусства в познании мира” – Москва: Политиздат, 1980. 253 с.

3.6. Алухтин О.К. Тасвирий санъат асослари – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. 256 б.

3.7. Ardalan N., Bakhtiar L. The Sense of Unity. The Sufi traditions in Persian architecture// Chicago and London: The University of Chicago Press, 1973.

3.8. Arnold T.W. Painting in Islam. London, 1928. 403 p.

3.9. Ашрафи М. Темур ва Улугбек даври Самарканд миниатюраси. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. – 1996. 90 б.

3.10. Ашрафи М.М. Бехзад и развитие Бухарской школы миниатюры XVI века. – Душанбе: Дониш, 1987. 239 с.

3.11. Ашрафи М.М. От Бехзада до Риза-ийн Аббаси. Развитие миниатюры XVI-начало XVII века. – Тошкент: СМИА-АЗИЯ, МИЦАИ. 2011. 176 с.

3.12. Bahary E. Bihzad master of Persian Painting. – London-New York, 1996. 272 p.

3.13. Байрамова А. Поэмы Низами Гянджеви в контексте взаимоотражения искусств. – Баку: Орхан, 2014. 152 с.

3.14. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Сочинения. – Москва, 1963. 169-393 с.

3.15. Беда Г.В. Живопись и её изобразительные средства. – Москва: Просвещение. 1977. 186 с.

3.16. Белинский В.Г. Полн. собр. соч. том VII, М.: АН СССР. 1955.

3.17. Бертелс Е.Э. Избранные труды Навои и Джами. – Москва: Наука. 1965. 499 с.

3.18. Binyon L., Wilkinson J.V.S., Gray B. Persian Miniature Painting. – London, 1933. 212 p.

3.19. Blochet E. Musulman Painting. – London, 1979. 501 p.

- 3.20. Боров Ю. Эстетика. – Москва: Политиздат, 1988. 511 с.
- 3.21. Болдырев А.Н. Рукопись «Удивительных событий» (мемуаров таджикского писателя XVIв. Васифи) в Государственной Публичной библиотеке им.М.Е.Салтыкова-Щедрина//Труды. Т. 2(5), ГПБ. 1957.
- 3.22. Булатов С., Толипов Н. “Гўзаллик фалсафаси” (монография). – Тошкент: Фан ва технология, 2008. 128 б.
- 3.23. Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана IV – XVIII веков. – Москва: Искусство, 1976. 272 с.
- 3.24. Веймарн Б.В. Искусство арабских стран и Ирана VII – XVIIIвв. – Москва: 1974. 276 с.
- 3.25. Веймарн Б.В. Классическое искусство стран ислама. – Москва: Искусство, 2002. 496 с.
- 3.26. Гриб В.Р. Бальзак об искусстве. – Москва-Ленинград: Искусство, 1941. 528 с.
- 3.27. Gray V. Persian painting. – New York: Skira Rizolli, 1977. 92 p.
- 3.28. Galerkina O. Mavarannahr Book Painting, – Leningrad: Aurora Art Publishers, 1980. 80 с.
- 3.29. Денике Б.П. Искусство Востока. Очерк истории мусульманского искусства. – Москва: Комбинат издательства и печати, 1923. 137 с.
- 3.30. Дмитриева Н.А. Эстетического воспитание. – Москва: Искусство, 1956. 208 с.
- 3.31. Ettinghauzen R. Persian Miniatures in the Bernard Berenson Collection: Milano, 1961. 40 с.
- 3.32. Захириддин Мухаммад Бобур. Асарлар. Уч жилдик. 2 жилд. – Тошкент: Фан, 1965. 258 б.
- 3.33. Зеленев Л.А., Куликов Г.И. Методологические проблемы эстетики. – Москва: Высшая школа, 1982. 176 с.
- 3.34. Huart Cl. Les calligraphes et miniaturiste de l’Orient musulman: Paris, 1908. 388 p.
- 3.35. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, 2 қисм. – Тошкент: Мехнат, 1992.
- 3.36. Ильенков Э.В. Философия и культура. – Москва: Политиздат, 1991. 464 с.
- 3.37. Исмаилова Э.М. Шарҳ миниатюраси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 220 б.
- 3.38. Исмаилова Э.М. Искусство оформления среднеазиатской книги XVI-XVIII вв. – Тошкент: Узбекистан, 1986. 150 с.
- 3.39. Исмаатов Б. Пантеистическая философская традиция в персидско-таджикской поэзии IX-XVв. – Душанбе: Дониш, 1986. 256 с.
- 3.40. Каптерева Т.П., Виноградова Н.А., Искусство средневекового Востока. – Москва: Литература, 1989. 240 с.
- 3.41. Караматов Х., Курбонбоев Ф., Хакимов А. Ўзбекистон санъати (1991-2001 йиллар) – Тошкент: Шарк. 2001.

- 3.42. Керимов К. Азербайджанские миниатюры. – Баку: Ишыг, 1980. 224 с.
- 3.43. Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями: Листки воспоминаний о книгах и людях. – Москва: Издательство Академии Наук, 1945. 168 с.
- 3.44. Kuhnelt E. Miniaturmalerei im islamischen Orient. – Berlin: 1923. 154 pp.
- 3.45. Луи Мегрон. Романтизм и нравы. – Москва: Современные проблемы, 1914. 468 с.
- 3.46. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 80 б.
- 3.47. Мадалнев А., Норматов Н. Шарк миниатюра мактаблари. – Тошкент: 1979. 79 б.
- 3.48. Malla B.L. Trees in Indian Art Mythology and Folklore. – New Delhi: Aryan Books International, 2000. 145 p.
- 3.49. Martin F.G. The miniature painting and painters of Persia, India and Turkey from the 8th to the 18th Centure. – London: Bernard Quaritch, 1912. P.54. 182p.
- 3.50. Махмудов Т.М. Ғўзаллик ва ҳаёт. Тошкент: Шарк, 1977.
- 3.51. Махмудов Т., Олимов Я. Ўзбекистон санъатида инсон омили. – Тошкент: Фахур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 179 б.
- 3.52. Махмудов Т.М. Эстетика и духовные ценности. – Тошкент: Шарк, 1993.
- 3.53. Мец А. Мусульманский ренессанс. – Москва: Наука, 1966. 473 с.
- 3.54. Миниатюры к Бабурнаме. Составитель альбома и автор предисловия док.филол.наук Х.Сулейман. – Тошкент: Фан, 1970. 160 с.
- 3.55. Мўминов И.М. Ўзбекистонда табиий илмий ва ижтимоий фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1999.
- 3.56. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1968.
- 3.57. Назарли М.Д. Два мира восточной миниатюры. Проблема прагматической интерпретации сефевидской живописи. – Москва: 2006. 288 б.
- 3.58. Норқулов Н.К., Низомутдинов И.Г. Миниатюра тарихидан лавҳалар, Тошкент, 1970.
- 3.59. Нуриллаев Я. Нажот бешиги. Хикматлар. – Тошкент: Юрист-медиа Маркази, 2011. 436 б.
- 3.60. Ойдинов Н. Тасвирий санъат тарихи. Тошкент: Ижод нашриёт уйи, 2007.
- 3.61. Ойдинов Н. Ўзбекистон тасвирий санъати тарихидан лавҳалар. Тошкент: Ўқитувчи, 1997. 126 б.
- 3.62. Пospelов Г.Н. Искусство и эстетика. – Москва: Искусство, 1984. 325 с.

- 3.63. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Тошкент: 1960. 328 с.
- 3.64. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – Москва: Искусство, 1965. 688 с.
- 3.65. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. Древность и средневековье. – Москва: Искусство, 1982. 288 с.
- 3.66. Пугаченкова Г.А., Галеркина О.И. Миниатюры Средней Азии. В избранных образцах. – Москва: Изобразительное искусство, 1979. 208 с.
- 3.67. Рахимова З.И. Среднеазиатский женский костюм на миниатюрах Мавераннахра XVI-XVII вв. // Культура среднего Востока. Изобразительное и прикладное искусство. Ташкент, 1990. 60 с.
- 3.68. Рахимова З.И., Полякова Е.А. L'art de la Miniature et la Litterature de l'Orient. – Тошкент: Литература и искусство, 1987. 284 p.
- 3.69. Robinson B.W., Grube E., Meredith-Owens G.M. The Kier collection. Islamic Painting and the Arts of the Book. – London, 1976. 322 pp.
- 3.70. Ртвеладзе Э. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Тошкент: Университет мировой экономики и дипломатии, 2005. 288 с.
- 3.71. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). – Москва: Наука, 1990. 211 с.
- 3.72. Сулейман Хамид. Вопросы изучения художественных рукописей и искусства каллиграфии эпохи темуридов. – Ташкент, 1969.
- 3.73. Сулаймон Х., Сулаймонова Ф. Алишер Навоий асарлари бадний кўлэмалари албоми. – Тошкент: 1981.
- 3.74. Sakisian A. La miniature persane du XIIIe au XVIIe siècle. Paris-Bruzelles, 1929. 176 p.
- 3.75. Stchoukine I. Les miniatures Persanes, Paris, 1932.
- 3.76. Stchoukine I. Les Peintures des manuscrits Timurides. – Paris, P. Geuthner, 1954. 176 p.
- 3.77. Усмонов О., Мадраимов А.А. Камолитдин Бехзод, Тошкент: 2000. 65 б.
- 3.78. Федин К.А. Собр. соч. В 10-ти т. – Москва: Художественная литература, 1973.
- 3.79. Хайруллаев М. Фаробий ва унинг фалсафий рисолалари. – Тошкент: 1963. 80 б.
- 3.80. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1971. 312 б.
- 3.81. Хайруллаев М.М. Маънавият юлдузлари. – Тошкент: Абдулла Кодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. 400 б.
- 3.82. Халык-заде Ф. Музыкальные аспекты изучения «Китаби Деде Коркуд». – Алматы: Арна-б, 2011. 120 с.
- 3.83. Хасанов Р. Тасвирий санъат асослари. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти, 2009. 60 б.
- 3.84. Шабаратов П.П. Миниатюра. – Тошкент: Тафаккур, 2011.

3.85. Шабаратов П.П. Лакли миннатурасанъатининг композицияси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

3.86. Шеллинг Ф.В.Й. Система трансцендентального идеализма. – Ленинград: Огиз-Соцэкиз, 1936. 210 с.

3.87. Шоёқубов Ш. Замонавий Ўзбекистон миннатурасани. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. 373 б.

3.88. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. Тошкент: 1999. 110 б.

3.89. Қулжонов А. Реализм ва романтизм (Метод ва услуб масалалари. Ўзгача ҳаёт ва ижоди) – Тошкент: 1983. 185 б.

3.90. Ғайбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. – Тошкент: 2008. 90 б.

3.91. Ғайбуллаев О. Эстетика. – Самарканд, 2019, 160 б.

IV. Диссертация ва диссертация авторефератлари

4.1. Абдуллаев С.Ф. Восточная миниатюра в системе высшего художественно-педагогического образования (история, теория, методика), Автореф. канд.дис. – Москва, 1996г. 34 с.

4.2. Атнамова Ю.Г. Портрет в могольской миниатюрной живописи XVI-XIX веков: иконография, типология, семантика, Автореф. канд.дис. – Москва, 2013г. 36 с.

4.3. Додхудоева Л.Н. Отражение литературных сюжетов в средневековой персидской миниатюрной живописи, Автореф.канд.дис. Ленинград, 1979.

4.4. Шабанпур М. Персидская живопись как феномен традиционной культуры Ирана, Автореф. канд.дис. – Москва, 2015г. 23 с.

4.5. Рахимова З.И. Мавераннахрская (Среднеазиатская) миниатюрная живопись XVI-XVII вв. как источник по истории костюма. Кандидатская диссертация. – Ташкент, 1984. 201 с.

V. Илмий журналлардан фойдаланилган мақолалар

5.1. Абдулхак Абдуллаев. Жажда прекрасного. (Вступ. статья Т.Махмудова).// ККЖИ Правда Востока. – Ташкент, 1994.

5.2. Akilova K. Papier-mache Painting. Atlas of Central Asian artistic crafts and trades. Volume I., Uzbekistan, Tashkent: Sharq, 1999.

5.3. Аскарлов Ш. Миниатюраларнинг идеал олами.// «Санъат» журнали №3/2018.

5.4. Аскарлов Ш. XV – XX асрлар миниатюралари мейморий тузилиши.// «Санъат» журнали. №2/2000.

5.5. Аскарлов Ш. Олам ва инсон.// «Санъат» №2/2015.

5.6. Акимовский О.Ф., Иванов А.А. О мавераннахрской школе миниатюрной живописи XVII века.//“Народы Азии и Африки”, №1/1966..

5.7. Ахмедова Н. XX аср санъатида Бехзоднинг маънавий макони.// «Санъат» 2/2000.

5.8. Ашрафий М. Ўрта Осиёда ўрта асрлардаги либослар: тараккиёт босқичлари (VII-XVII асрлар.) // «Санъат», №3/2001.

- 5.9. Долинская В. Миниатюрная живопись Средней Азии. // «Звезда Востока», 1958. №7.
- 5.10. Иброхимов О. Камолiddин Бехзод ва мусиқа. // «Санъат» №1/2006.
- 5.11. Илхомова С. Санои нафиса мужизалари. // «Санъат» №2/2000.
- 5.12. Oriental miniatures. The collection of the Beruni institute of oriental studies of the Academy of Sciences of the Republik of Uzbekistan. Volume I: 14th-17th centuries. Tashkent: 2001.
- 5.13. Исмаилова Э.М. Мукова безаш санъати // Шарк юлдузи. №7/1975.
- 5.14. Мадраимов А. Ўзбекистон миниатюра санъатини ўрганиш масаласи // «Санъат» журнали №67/2, 2015.
- 5.15. Маматов У. Темурийлар тарихи давлат музейи коллекциясидаги айрим портретлар тўғрисидаги мулохазалар // «Санъат» №4/2016.
- 5.16. Махмудов Т., Зайниддинова Д. Чўлпон – романтик шоир. // «Санъат», 10/1991.
- 5.17. Норматов Н. Тельман Мухаммедовнинг киноя кулгулари. // «Санъат» №2/2000.
- 5.18. Пугаченкова Г.А. Камаледдин Бехзад (О художнике миниатюриста Средней Азии XV века) // Звезда Востока. №9/1948.
- 5.19. Пугаченкова Г. Бехзод ва Ўрта Шарк миниатюрасида портрет жанри. // «Санъат» журнали, №2/2000.
- 5.20. Рахимова З. Якин Шарк миниатюра санъати. «Санъат» журнали, №67/2 2015.
- 5.21. Рахимова З. Шарк миниатюрасида ишк-мухаббат мавзуси. // «Санъат» №3/2009.
- 5.22. Рахимова З. XV аср биринчи ярмида илк Хирот миниатюраси. // «Санъат» №4/2010.
- 5.23. Санъат – Ватан саодати йўлида. Ўзбекистон Бадий Академияси раиси Акмал Нуриддинов билан сухбат. // «Санъат» №2/2016.
- 5.24. Умарова Д. Рассом ижодида миллий анъаналарнинг замонавий талкни. // «Санъат» журнали, №4/2000.
- 5.25. Ҳақимов А. XX аср охири – XXI аср боши ўзбек рангтасвиридаги ўзгаришлар. // «Санъат», №1/2015.
- 5.26. Элмира Гул. Китоб кўлэмаларининг қайта туғилиши. «Санъат», №1/2000.
- 5.27. Фафур Фулом. Ибтидодаги аҳд. // «Тафаккур журнали», №1/1994.
- 5.28. Қорабоев Усмон. Ранглар фалсафаси. // «Санъат» журнали. №3-4/2005.
- VI. Илмий тўпламлар ва конференциядаги фойдаланилган мақолалар**
- 6.1. Иванов А.А. История изучения мавераннахрской (среднеазиатской) школы миниатюры // Тезисы докладов конференции сессии, посвященной истории живописи стран Азии. – Ленинград, 1965.

6.2. Lamb Harold. An aspect of the character of Zahir ad-din Muhammad surnamed Babur, founder of the dynasty known as the great Mughuls of India//Труды XXV Международного конгресса востоковедов, т. III. – Москва, 1963.

6.3. Махмудов Т.М. Традиции миниатюры в современной живописи Узбекистана. В кн. Из истории живописи Средней Азии. Традиции и новаторство. // Сб. статей. – Ташкент: «Искусство», 1984 г.

6.4. Махмудова Г.Т. Форобийнинг эстетик карашларининг конструктив моҳияти//«Ёшларни ғоявий-мафқуравий тарбиялашнинг долзарб масалалари. Талабалар онгида китобхонлик маданиятини шакллантириш» мавзусидаги Республика илмий-назарий конференцияси. – Самарканд, 2019.

6.5. Мусақулов Ф.С. Миниатюра. Учебное пособие. – Тошкент: 2004. 62 б.

6.6. Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средней Азии и Ирана XV – первой половины XVI в. // Труды САГУ. Археология Средней Азии. Вып. 81, кн. 12. – Ташкент, 1956.

6.7. Пугаченкова Г.А. «Камаледдин Бехзад – грани творчества» К 525 – летию со дня рождения.//Материалы научной конференции. – Ташкент: 1984.

6.8. Якубовский А.Ю. «Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои»//Сб. статей «Алишер Навои». – Москва-Ленинград: ИВАН, 1946.

VII. Интернет сайтлари

- 7.1. www.lex.uz
- 7.2. www.UzDaily.uz
- 7.3. www.uza.uz
- 7.4. www.ziyouz.com
- 7.5. www.iranicaonline.org
- 7.6. www.brainyquote.com
- 7.7. www.slovar.cc
- 7.8. www.royal-miniature-society.org.uk
- 7.9. www.sainsburycentre.ac.uk
- 7.10. www.baku.arttube.ru
- 7.11. <https://vmdpni.ru>
- 7.12. <https://sites.google.com/site/artcentermino>

УСМОНОВА ЛАЙЛО РАХМАТУЛЛАЕВНА

Марказий Осиё миниатюра санъатининг ворисийлиги эстетикаси

Монография

“SAMARQAND” нашриёти

*Муҳаррир — Дилоора ТУРДИЕВА
Мусахҳиҳ — Анвар УМРЗОКОВ
Техник муҳаррир — Акмал КЕЛДИЯРОВ
Саҳифаловчи — Зарина НУСРАТУЛЛАЕВА
Дизайнер — Даврон НУРУЛЛАЕВ*

“SARVAR MEXROJ BARAKA” босмахонасида чоп этилди.
Гувоҳнома рақами — 704756. Почта индекси 140100.
Самарқанд шаҳар, Мирзо Улуғбек кўчаси, 3-уй.
Босишга 25.01.2022 рўхсат этилди. Баённома рақами: 6
Бичими 60x84^{1/16}. “Times New Roman” гарнитураси. 8 14 босма табок.
Адади: 200 нусха. Буюртма рақами: 129/2022
Тел/факс: +998 93 199-82-72, e-mail: sarvarmexrojbaraka@gmail.com

01 780042 878286